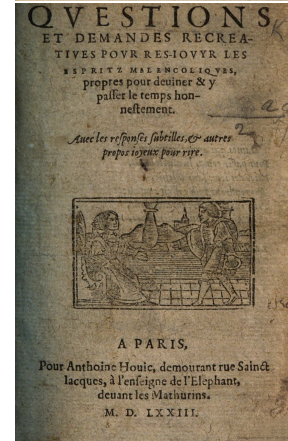
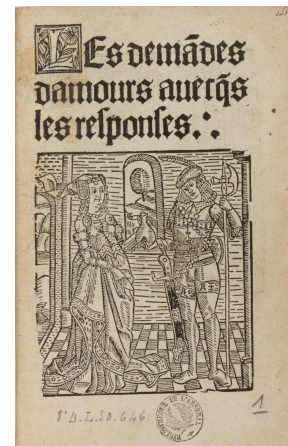

DE ARTE AMANDI,
OFTE
DE KONST DER MINNEN,
Met veel schoone Amoureuſe Minne - Brieven, en vermackelycke Difeourſen en Geractfels, &c.
In 't Latyn beſchreven door den vermaerden Poete OVIDIUS NASO.
Alles tot een eerlyk vermaeck der Jonge Minnaeren uygegeven.

TAMSTERDAM,
By Jozep Jong, woonende op de Nieuwſpoort
achter Burgwal, in de Silbere Kaan.

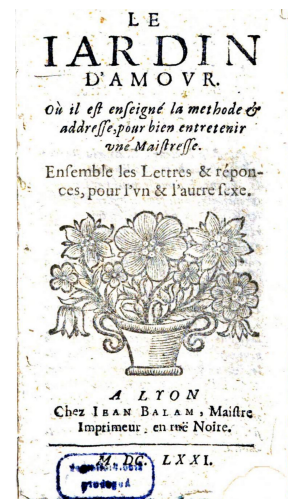
Genoegelycke Geraetselen

uit

Den Hof der Liefde

1. Inleiding ...2
2. Bibliografie & literatuur ...6
3. De raadsels met hun bronnen ...8
4. Bijlagen I-VIII ...32

Genoegelycke Geraetselen uit Den Hof der Liefde

Den hof der liefde is een 18e-eeuwse, kleine handleiding voor het hofmaken. Het bevat raadgevingen over houding en gedrag, voorbeelden voor de jongen om een meisje aan te spreken, hetgeen al snel wordt gevolgd door het huwelijksaanzoek en het katholieke doopritueel, met daartussen een aantal gedichten. Hierop volgt een verzameling van 110 genoeglijke raadsels en 41 minneraadsels, en het geheel wordt afgesloten met vier korte minnebrieven en een lied. De raadsels beslaan ongeveer de helft van het 72 pagina's tellende boekje.

Van *Den hof der liefde* zijn maar vijf exemplaren bekend (die vier verschillende drukken vertegenwoordigen): de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en de Koninklijke Bibliotheek in Brussel bezitten elk een druk uit 1728, en de Universiteitsbibliotheek Gent bezit een druk uit 1738. Deze zijn verschenen te Amsterdam bij Alexander Limman. De Koninklijke Bibliotheek in Brussel bezit nog een ongedateerd maar vermoedelijk laat-18e-eeuws exemplaar dat is gedrukt te Antwerpen bij J. N. Vinck, en de Universiteitsbibliotheek Basel tenslotte bezit een ongedateerd exemplaar dat is gedrukt te Amsterdam. Een veilingcatalogus uit 1806, waarin het fonds van de Gentse uitgeverij Gimblet wordt geveild, vermeldt nog een voorraad van 527 exemplaren van *Den hof der liefde*.

Den hof der liefde blijkt een complexe lappendeken te zijn van oudere teksten uit voornamelijk de 16e en 17e eeuw. De meeste teksten zijn vertaald uit het Frans. Het recyclen en in elkaar schuiven van uiteenlopende teksten rondom een bepaald thema was een formule die wel vaker werd gehanteerd voor uitgaven die waren bestemd voor de populaire markt.

De teksten uit *Den hof der liefde* gaan hoofdzakelijk terug op de volgende bronnen (bijlage I), die elk vaker zijn bewerkt en herdrukt: *Le jardin d'amour, où il est enseigné la methode & adresse, pour bien entretenir une maistresse*, een boekje voor de populaire markt, waarvan de oudst bekende druk uit 1671 is (bijlage II); de Nederlandstalige bewerking van Ovidius' *De arte amandi* door Andries Nuts, *De conste der minnen*, waarvan de approbatie dateert van 29 augustus 1587 (bijlage III); de *Demandes joyeuses*, een raadselboekje dat voor het eerst in druk verscheen aan het einde van de 15e eeuw; de *Demandes d'amour*, een boekje met minneraadsels, eveneens voor het eerst in druk verschenen aan het einde van de 15e eeuw; en de *Questions et demandes recreative*, een bundel met allerlei soorten raadsels, die voor het eerst werd gedrukt in 1568. Daartussen staan nog enkele korte teksten en tekstfragmenten die uit weer andere werken zijn opgenomen, waaronder het lied *Het houwelyk wil ik prysen* dat al is opgenomen in de liedbundel *Hoorns liedt-boecxken* (1659).

Bourgondische raadsels: Demandes joyeuses

De genoeglijke raadsels behoren tot de oudste groep van teksten in *Den hof der liefde*. Ongeveer de helft ervan is afkomstig uit de *Demandes joyeuses*, een boekje met ongeveer 80 raadsels en schertsvragen (raadselmoppen) die voor het eerst in druk verschenen aan het einde van de 15e eeuw en tot in de vroege 17e eeuw zijn herdrukt. Er zijn maar een tiental exemplaren van dit boekje bekend, en nog minder bewaard gebleven. Opvallend is het grote aantal expliciet scatologische en seksuele schertsvragen. De laatste zijn overigens weggelaten uit *Den hof der liefde*. De oudst bekende en tevens grootste verzameling van dergelijke raadsels is te vinden in een kostbaar handschrift uit rond 1470, dat waarschijnlijk is vervaardigd te Gent of Brugge, waaruit wordt afgeleid dat deze raadsels behoorden tot het amusement van aristocratische kringen in de Bourgondische tijd. Hassell (1974) en Roy (1977) bezorgden een editie van de raadsels uit dit handschrift (Chantilly 654) en aanverwante werken.

(13) *vra.* Wanneer doen de tanden het meeste pyn aen den Wolf?

ant. Als de Honden hem aen de bille byten.

(35) *vra.* Wat is't hoe men't meerder stoot, hoe het minder ingaet?

ant. Eenen stront als men kakt.

(20) *vra.* Welk blad van den Bosch is het zuyverste?

ant. Het blad van den Hulst, want niemand en derft synen eers daer mede vagen.

(18) *vra.* Wat beeste heeft den steirt tusschen de twee oogen, en maekt de Moesele nae?

ant. Een Katte als y haeren eers lekt.

De aanvulling *en maekt de Moesele nae* ontbreekt in de Franse teksten, maar de vergelijking tussen een kat die zich wast en een moezelzak of doedelzak is treffend (zowel voor de kat als de moezelzak).

Raadsels van een raadsman: Questions et demandes recreatives

Ongeveer een zesde van de raadsels uit *Den hof der liefde* gaat terug op een ander Frans boekje met recreatieve vragen, *Questions et demandes recreatives*, toegeschreven aan Antoine du Verdier, bibliograaf en lid van de hofraad van het Franse Hof. De eerste druk verscheen in 1568, en ook dit werk werd verschillende malen herdrukt. Het bevat geen seksueel expliciete raadsels, maar wel een groot aantal met bedekte toespelingen.

(72) *vra.* Wat is 't dat wit is, lang, rond, hairchtig op een eynde, sterft zonder kinderen, en word geboren hangende.

ant. Het is eene Keirsse.

(71) *vra.* Wat is dit: ik hebben't levende gezien, ik hebbe't dood gezien, en hebbe't wederom levende gezien korten tyd naer syne dood.

ant. Het is een Keirsse die men uyt-blaest, en daer naer wederom onsteekt.

(75) *vra.* Wat is wit van binnen, hairchtig in 't midden, en tanden van buyten?

ant. Het is een Kastanie.

(79) *vra.* Wie heeft een ooge in den steirt?

ant. Een braed-panne.

Eén van de merkwaardigste vraagstukken uit de *Questions et demandes recreatives* is een uit verschillende, soms ouder bekende raadselmotieven samengesteld verhaal, dat in deze vorm vermoedelijk teruggaat op een spotprognosticatie uit 1512 (bijlage V). In de 15e en 16e eeuw waren prognosticaties of jaarsvoorspellingen erg populair, en al spoedig verschenen er ook parodieën hierop: de spotprognosticaties. Kenmerkend is dat raadselachtige en onheilspellende beschrijvingen uiteindelijk verwijzen naar alledaagse zaken. Het vraagstuk circuleerde internationaal: een soortgelijke constellatie met kaartspel, haan en kerkdienst wordt ook aangetroffen in een Duitstalige spotprognosticatie uit 1536 (Clemen 1909).

(108) *vra.* Wat is dit: dit jaer zalder grooten Oorlog zyn tusschen Koningen en Koninginnen, die eyndigen zal door het vuer op het eerste geschreeuw van een vervaerlyke beeste, de welke heeft den mond van hoorne en eenen baert van vleesch? De dooden zonder medelyden zullen opstaen uyt hunne graven, en zullen wandelen op een van de vellen van de vier Evangelisten en zullen gaen tot de fonteyne, de welke distileert het water door eenen zyden draed. En verroerende vele vellen van de doode beesten, zullen roepen en zingen, tot dat den Zone zal synen Vader g'eten hebben in het herte van syne Moeder?

ant. Den Oorlog, dat is van de Kaert-speelders, de welke spelen tot dat den Haen kraeyd, dan worpen sy de Kaerten in't vuer. De dooden zonder medelyden, dat zyn de Religieusen, die uyt de weireld zyn, en staen 's morgens uyt hunne bedde op om nae de Kerke te gaen, alwaer genomen hebbende Wy-water met den Wy-water quispel gaen zitten voor den Lessenaer, en verroerende eenen grooten Boek, wiens bladeren van perkement zyn, zingen tot dat de Misse uyt is, hebbende aen hunne voeten schoenen, ofte pantoeffels, de welke solen hebben van ossen leder.

Een raadsel van Nederlandse bodem: Coenens Visboeck

Het laatste raadsel uit *Den hof der liefde* is het enige dat nawijsbaar van Nederlandse bodem is: het is een korte versie van een gedicht over de haring uit het *Visboeck* van Coenen, een rijk geïllustreerd handschrift uit 1578 over het mariene leven, dat wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. De volledige versie van dit raadselgedicht duikt in verschillende oude raadselboeken op, en is zelfs vertaald naar het Duits.

(110) *vra.* Wat is dit: het was eenen Koning van grooter macht,
die leefde by dagen en by nachte,
nochtans en heeft hy Huys, nogte Kasteel,
nogte naermaels eenig deel?

ant. Een Boxharing.

Overige raadsels en schertsfragen

De overige raadsels en schertsfragen in *Den hof der liefde* zijn van onbekende herkomst. Een aantal betreft internationaal bekende raadsels in eigenlijke zin, waarin een op verhullende wijze omschreven object geraden moet worden, zoals het koe-raadsel en mens-raadsel.

(7) *vra.* Wat is dit vier die den hemel aenzien, vier die den weg slaen, en vier die t'eten dragen?

antw. Een Koe, de welke heeft vier voeten, vier memmen, twee horens, en twee ooren.

(95) *vra.* Ik hebbe gezien op het Veld twee pilaeren, op dese twee pilaeren een fonteyn, een schuere en een oven, een wyde op den oven, en beesten die daer rondom wyden.

ant. Het is eenen recht-staenden man, die water pist met den blooten hoofde.

(92) *vra.* Wat is dit: vier Celle-broeders die draegen een kiste, en twee lanternen gaen voor?

ant. Een Katte.

Vertaalproblemen

De vertaling van de genoeglijke raadsels in *Den hof der liefde* is niet geheel vlekkeloos. Enerzijds gaat het om zet- of leesfouten, anderzijds om woordspelingen die in de Nederlandse vertaling zijn gesneuveld, waardoor de tekst obscuur is geworden. Pas door lezing van de originele Franse tekst kunnen ze worden opgelost.

De Nederlandse oplossing van het volgende raadsel berust op een zet- of leesfout: het juist antwoord is *Kam*, als instrument om de luizen te verwijderen, en niet *Ram*, als beest uit de weide.

(85) *vra.* Het en heeft vleesch nogte beenderen, nogte kleederen en zit onder de beesten uyt de wyde.
ant. Eenen Ram.

Tel n'a ne chair, ne os, ne vesture, / Met cent bestes hors de pasture. – C'est un pigne.

De Nederlandse oplossing van het onderstaande raadsel berust op een zet- of leesfout van het Frans: het juiste antwoord is niet *riviere* maar *civière* = *berrie*, *draagbaar*.

(3) *vra.* Als Antechrist zal in dese weireld gekomen zyn, waer van zal hy het meeste verwondert zyn?
ant. Als men hem een Riviere zal toonen: want hy en zal niet weten welk eynde voor oft achter moet gaen.

Demande. Quant lantecrist sera venu en ce monde de quoy sera il le plus esbay.
Responce. Ce sera quant on luy monstrera vne ciuierre a bras car il ne scaura dire lequel bout doit aller deuant.

De onderstaande schertsfragen berusten op onvertaalbare woordspelingen. De eerste, met *geai* 'gaai' en *j'ai* 'ik heb' is al bekend sinds het midden van de 16e eeuw, en de tweede, met de woordspeling *l'avez* 'u heeft hem' en *laver* 'wassen' sinds de vroege 17e eeuw.

(91) *vra.* Waer't zaeken ik konde doen het gene dat Get doet, ik zoude willen doen het gene ik noyt en hebbe gedaen: waer't dat ik het dede, ik zoude het doen, als ik het zoude willen doen, ik en zoude niet konnen.
ant. Het is eenen Vogel genaemd Get, den welken wech vliegt.

D. Si je faisais ce que Geai fait, je verrais ce que je n'ai jamais fait; si je savais je ferais, quand je voudrais, je ne saurais?
R. C'est un oiseau qui s'envole, qui se nomme geai.

(63) *vra.* Wat is dit? is't dat gy niet en hebt, zoo leent gy my, en is't dat gy het hebt en leent het my niet?
ant. Het is eenen Boter-stamper.

D. Qu'est-ce: si vous ne l'avez point, prêtez-le moi, si vou l'avez, ne me le prêtez pas?
R. C'est un battoir à battre le linge.

Minnerraadsels: Demandes d'amour

Naast de genoeglijke raadsels bevat *Den hof der liefde* een verzameling van minnerraadsels, waarin het wezen van de liefde en erotische dilemma's aan de orde worden gesteld. Ze zijn afkomstig uit de *Demandes d'amour*, een boekje met twee reeksen van vragen dat voor het eerst in druk verscheen aan het einde van de 15e eeuw en waarvan ongeveer 20 drukken bekend zijn. Van de Franstalige minnerraadsels bestaan overigens een groot aantal handschriften en drukken, die door Felberg-Levitt (1991) in een kritische editie zijn behandeld.

Rond 1530 verscheen er al een Nederlandse bewerking van de *Demandes d'amour*, getiteld *Int paradijs van venus* (in facsimile uitgegeven door Braekman in 1981), waaruit het *Clucht boecxken*, een 16e-eeuws raadselboek, ook een aantal raadsels overnam.

De minnerraadsels in *Den hof der liefde* vertegenwoordigen een andere vertaling. Gezien bepaalde corrupties zijn ze waarschijnlijk afkomstig uit een latere druk van de *Demandes d'amour*, zoals opgenomen in een bundel die vanaf het midden van de 16e eeuw verscheen onder titels als *Recreation et devis d'amours* (1558) en *La recreation, devis et mignardise amoureuse* (rond 1570), waarin allerlei teksten rondom het thema van liefde en het hofmaken zijn samengebracht. Deze bundel is ook vertaald naar het Nederlands onder de titel *De Recreative devisen, ende amoureuse lieflijcheden*.

In *De conste der minnen*, een van de bronnen van *Den hof der liefde*, komen woordelijk dezelfde minnerraadsels voor, maar enkele ontbreken. Mogelijk hebben zowel *Den hof der liefde* alsook *De conste der minnen* hun minnerraadsels uit *De Recreative devisen* overgenomen, maar dit valt vooralsnog niet nader vast te stellen, omdat de druk van dit werk uit 1582 zoek is, en het desbetreffende katern uit de druk van 1599 eveneens.

(1) vraege. Ik vraege, oft de Liefde haeren Naem verloren hadde, hoe zoud gyse noemen?
ant. Genoegelyke zoetigheyt.

(36) vra. Ik vraege u, welk is beter eenen stouten Vryer, oft eenen beschaemden Vryer?
ant. Eenen Vryer stout by manieren.

Tussen de minneraadsels staat één vraag, van onbekende herkomst overigens, die hier niet thuishoort; het lijkt te gaan om een kunstje.

(27) vra. Wat zoud gy doen om zoo veel glazen als een Meysen oft andere komt te spoelen, te doen breken?
ant. Men moet de glazen stryken met look aen de boorden ofte kanten en die spoelende met water, zullen zonder faelen breken.

De mysterieuze drukker: Alexander Limman

Over de drukker van *Den hof der liefde*, Alexander Limman te Amsterdam, is niets naders bekend. De enige andere uitgave op zijn naam is een ongedateerde, maar vermoedelijk 18e-eeuwse, volksuitgave van de *Singende klucht van pekelhaering* van Isaac de Vos. De veilingcatalogus van Gimblet uit Gent, en de namen van de latere drukkers van *Den hof der liefde* wijzen in ieder geval op een herkomst uit de zuidelijke Nederlanden.

Nu zijn er wel meer uitgaven uit de zuidelijke Nederlanden die fictief gebruik maakten een bestaande drukker uit de noordelijke Nederlanden om de (kerkelijke) censuur te ontwijken. Eventueel zou de naam Alexander Limman kunnen berusten op een zetfout in de naam Alexander Lintman, een drukker die werkzaam was in Amsterdam tussen 1664 en 1684 (een slecht gedrukte *nt* kan als *m* worden gelezen).

Het woordgebruik in *Den hof der liefde* wijst ook op een zuidelijke herkomst, zoals *moesele* (doedelzak), *boxharing* (bokking), *kattinne* (kat), *moeille* (baktrog), *marmiton* (ketel), *karsouwe* (madeliefje), *kekelen* (kijven), *prot* (geluidsnabootsing), *herten* (erwten), *hove* (oven), en, in de druk van 1738, *geraetselen* (raadsels). Sommige van deze woorden waren in de 16e en vroege 17e eeuw ook in de noordelijke Nederlanden bekend, maar zijn naderhand in onbruik geraakt. Opvallend is verder dat de spelling in de druk van *Den hof der liefde* uit 1728 moderner is dan die van de druk uit 1738.

Voorgangers en navolgers

Van de genoeglijke raadsels zijn geen vroegere Nederlandse vertalingen bekend dan die in *Den hof der liefde*. Het is denkbaar dat ze vanwege hun scabreuze karakter ook niet eerder in druk zijn verschenen. Wel circuleerden dergelijke raadsels in handschriften. Braekman (1990) citeert bijvoorbeeld een uit een handschrift uit 1685 dat, enigszins anders verwoord, ook voorkomt in *Den hof der liefde* (98) en in het Frans:

Hoe saude men een cudde hinnen of haenen over een brugge drijven, sonder dat sy schijten op de brugge?
Al doen achter malcanderen gaen ende den beck in het gat van de voergaende steecken, ende uwen neuse in het gadt vanden lesten haene of hinne, ende also sijn al de gaeten gestopt!

Samuel van Huls, die in de 17e eeuw een verzameling van grappen en spreuken voor zichzelf aanlegde, moet ook bekend zijn geweest met deze oude Franse raadsels: meestal hij heeft ze evenwel niet als raadsel genoteerd, maar als de pointe van een grap. Hij vermeldt ook één van de seksueel expliciete raadsels (*taers* of *teers* betekent mannelijk lid) die zijn weggelaten in *Den hof der liefde*:

Contraria – Taers en Varcke krouwt d’ een sij sal staen, d’ander gaet legge,

Demande. Qui est la chose plus contraire a vng porc.

Response. Cest vng vit car frotez vng porc il se couche mais vng vit se dresse.

Ongeveer driekwart van de genoeglijke raadsels is ook opgenomen in een nogmaals omgewerkte editie van *De conste der minnen*, ook getiteld *De arte amandi ofte de konst der minnen*, die vermoedelijk in de loop van de 18e eeuw is ontstaan en tot het begin van de 20e eeuw is herdrukt (bijlage III).

Daarbuiten hebben de genoeglijke raadsels hebben weinig navolging gehad. Soms duiken enkele van dergelijke raadsels op in een almanak (bijlage VII) of als bladvulling in andere boekjes voor de populaire markt, zoals in een 19e-eeuwse uitgave van het *Droomboek* (bijlage VI). Een klein aantal raadsels en scherts vragen is ook opgenomen in de door Joos bijeengebrachte verzameling *Raadsels van het Vlaamsche volk* uit 1888.

In de 18e eeuw verscheen er ook nog een van *Den hof der liefde* en de *Conste der minnen* afgeleid werkje in de vorm van een klein vrijerijboekje van 16 of later 8 pagina’s (bijlage IV) met richtlijnen voor het gedrag, voorbeelden voor brieven, en idealen in het huwelijk, maar dit boekje bevat geen raadsels.

Bibliografie

Den Hof der Liefde

(zie bijlage I)

Le Jardin d'Amour (selectie)

(zie bijlage II)

De Konst der Minnen

(zie bijlage III)

Questions et Demandes Recreatives (selectie)

QUESTIONS ET DEMANDES RECREATIVES POVR RES-IOVYR LES ESPRITZ MELENCOLIQVES, propres pour deuiner & y passer le temps honnestement. *Auec les responses subtiles, & autres propos ioyeux pour rire.* A PARIS, Pour Anthoine Houic, demourant rue Saint Iacques, à l'enseigne de l'Elephant, deuant les Mathurins. M. D. LXXIII.

British Library: 1073-a-9 (2) (online beschikbaar)

QUESTIONS ET DEMANDES RECREATIVES POVR REIOVIR LES ESPRITS melancoliques, propres pour deuiner & y passer le temps honnestement. *Auec les responses subtiles, & autres propos ioyeux pour rire.* A PARIS, Pour Anthoine Houic, demourant rue Saint Iacques, à l'enseigne de l'Elephant, deuant les Mathurins. M. D. LXXVII.

Augsburg Staats- und Stadtbibliothek: LG 1519 (2) (online beschikbaar)

Recreatieve devisen (selectie)

LA RECREATION ET DEVIS D'AMOVRS, Auec les demandes Amoureuses, Le tout composé au contentement & plaisir de tous vrays Amans. A Lyon, Par Benoist Rigaud, & Iean Saugrain. 1558.

Österreichische Nationalbibliothek: *38.V.33 (online beschikbaar)

LA RECREATION, DEVIS ET MIGNARDISE AMOVREVSE. *Contenant plusieurs Blasons, Menues pensees, Verger, Ventes, & Demandes de l'Amant à l'Amie, & autres propos Amoureux.* A PARIS, Pour la vefue Iean Bonfons, rue neuue nostre Dame, à l'enseigne S. Nicolas. [ca. 1570]

Bibliothèque Nationale de France: Rothschild 812 (online beschikbaar)

LA RECREATION DEVIS ET mignardise amoureuse. *Contenant plusieurs Blasons, menues pensees, Verger, ventes, & demandes de l'Amant à l'amie, & autres propos Amoureux.* A PARIS, Par Nicolas Bonfons, rue neuue nostre Dame, à l'enseigne S. Nicolas. 1579.

Bibliothèque Nationale de France: 8-BL-22516 (1) (online beschikbaar)

De recreatieve devisen ende amoureuse lieflicheden, inhoudende veel schoone gheraetselen, cleyne ghedachten, bedietselen van cruyden. Voorts de bedienisse vande couleuren in livryen ende devisen; overgheset uytten Francoysche in Nederlantsche sprake. Antwerpen, Hendrick Heyndricxz, 1582.

Noord-Hollands Archief: 13627 (dit exemplaar is zoek)

De Recreative devisen, ende amoureuse lieflijcheden: Inhoudende veel schoone gheraetselen, kleyne ghedichten, bedietselen van kruyden, Verkoopinge, ende Vraghen vanden Vrijer aende Vrijersse, met meer ander amouereusche propoosten. Voorts De bedienisse vande couleuren in Livreyen ende Devisen. *Overgheset wten Fransoyschen in onse Nederlantsche sprake.* TOT ROTTERDAM, By Jan van Waesberghe, aende Merct, inde Fame. 1599.

UB Amsterdam: OTM: OK 61-816 (folio C2-C8 ontbreekt) (online beschikbaar)

Engelse raadselboeken (selectie)

The demaundes Joyous. Enprynted at London Enprynted at London in Flete strete at the sygne of the sonne by me Wynkyn de Worde, In the yere of our lorde a M.CCCCC. and xi.

Cambridge University Library (digitaal beschikbaar via EEBO)

The BOOKE O[F] MERRIE *Riddles*. Together with proper Questions, and witty Prouerbs, to make *pleasant pastime*. No lesse vsefull then behouefull, for *any young man or childe, to knowewhether he be quick-witted or no.* LONDON Printed for Roger Jackson, and are to bee sold at his shop neere Fleet-street Conduit. 1617.

Washington, Folger Shakespeare Library (digitaal beschikbaar via EEBO)

Overige geraadpleegde oudere literatuur

Adriaen Coenensz. van Schilperoort, *Visboeck 1577-1579*, Scheveningen.
KB: KW 78 E 54 (digitale editie: <https://www.kb.nl/themas/middeleeuwen/visboek-van-adriaen-coenen>)

Meerhuysen, J. P. 1659. *De Geest van Jan Tamboer* I-III. Amsterdam.
(digitale uitgave bij DBNL, naar het exemplaar KB: 28 D 15)

Les Bigarrvres et Tovches dv Seignevr des Accords. Avec les Apophtegmes dv sievr Gavlard. Et les Escraignes Dijonnoises. Dernière édition. Reueuë & de beaucoup augmentée. A Paris, Par Iean Richer, ruë S. Iean de Latran, à l'Arbre verdoyant. 1603.

Bibliothèque Nationale de France: Y2-70983-70987 (bevat een collectie met raadsels)

Les motz dorez du saige Cathon, en francoys et Latin. [...] Nouuellement reueuz et corrigez outre la precedente impression, et imprimez ceste anee. Mil.v.c.xlv. On les vend a Paris en la rue neufue nostre Dame a lenseigne de lescu de France. Par Alain Lotrian.

Bayerische Staatsbibliothek: A.lat.a. 79 (bevat een collectie met raadsels)

GROOTEN MAESTRICHTSEN ALMANACH EN KALENDIER VOOR HET JAER ONS HEEREN M.D.C.C.XVII. [...] TOT MAESTRICHT, By Lambert Bertus, Stadts-drucker tegen over de PP. Predick-heeren.
UB Gent: BIB.120B027 (in de catalogus abusievelijk gespeld: Maestrictschen)

Geraadpleegde literatuur

Baldinger, K. 1982. Un jeu de mots manqué. *Revue de linguistique romane* 46: 331-335.

Baldinger, K. 1984. Homonymie- und Polysemiespiele im Mittelfranzösischen. *Zeitschrift für romanische Philologie* 100: 3-4: 241-281.

Baldinger, K. 1984. Zum Wortschatz der Rätselfragen im 15. Jahrhundert. *Zeitschrift für romanische Philologie* 100: 3-4: 282-305.

Baldinger, K. 1984. "Les mots et le choses" dans trois devinettes du XVe siècle. *Revue de linguistique romane* 48: 5-13.

Bismark, H. 2007. *Rätselbücher. Entstehung und Entwicklung eines frühneuzeitlichen Buchtyps im deutschsprachigen Raum*. Tübingen.

Braekman, W. L. 1981. *Int Paradijs van Venus*. Sint-Niklaas.

Braekman, W. L. 1990. *Hier heb ik weer wat nieuws in d'hand. Marktliedereen, rolzangers en volkse poëzie van weleer*. Gent.

Clemen, O. 1909. Eine rätselhafte Prophezeiung auf das Jahr 1536. *Archiv für Kultur-Geschichte* 7. Berlin.
(over een Duitse spotprognosticatie; het oorspronkelijke werk is *Kriegsverlust*)

Dekker, R., & Glaudemans, C. 2009. *Ha Ha Den Haag. 125 Haagse moppen en raadsels uit de 17de eeuw*. Den Haag. (een keuze uit het manuscript van Samuel van Huls)

Dekker, R., Roodenburg, H., & Rees, van H. J. (eds.). 1991. *Aernout van Overbeke. Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*. Amsterdam.

Desciseaux M. *Recueil de Calembours. Jeu de Mots, lazziz, équivoques, quolibets, etc., etc.* Parijs. (ongedateerde, 19e-eeuwse, onder pseudoniem verzamelde teksten, waaronder een collectie van 66 raadsels en schertsvragen)

Felberg-Levitt, M. 1991. *Questions of Love: A Critical Edition and Study of the Demandes d'Amour*. Montreal. (thesis Université de Montréal)

Harrebomée, P. J. 1858-1870. *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal, of verzameling van Nederlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van vroegeren en lateren tijd I-III*. Utrecht.

Hassell, J. W. 1974. *Amorous Games. A critical edition of Les Adevineaux Amoureux*. Austin.

Joos, A. 1888. *Raadsels van het Vlaamsche volk*. Gent.

Pleij, H. et al. (eds.). 1980. *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*. Den Haag. (over spotprognosticaties)

Rolland, E. 1877. *Devinettes ou énigmes populaires de la France suivies de la réimpression d'un recueil de 77 indovinelli publié a trévisé en 1628*. Parijs.

Roos, M. E. 2018. *Vijf raadselboekjes uit de 18e eeuw en Een nyeu cluft-boecxken*. (met verdere bibliografie van raadselboeken) (digitale uitgave: www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Renaissance/MartiRoosRaadselboekjes.pdf)

Roy, B. 1977. *Devinettes françaises du Moyen Âge*. Montreal. (raadsels uit de handschriften Chantilly 654 en Wolfenbüttel Guef. 84.1, de incunabula *Les adevineaux amoureux*, en twee drukken van de *Demandes joyeuses*) (gedeeltelijke digitale editie: www.sites.univ-rennes2.fr/celam/cetm/devinettes/devinettes.html)

Taylor, A. 1951. *English Riddles from Oral Tradition*. Berkeley.

Tomasek, T. 1994. Scherzfragen – Bemerkungen zur Entwicklung einer Textsorte. In: Haug, W. & Wachinger, B. *Kleinstformen der Literatur*. Tübingen. 216-234

Wardroper, J. (ed.). 1971. *The Demaundes Joyous*. London. (editie met facsimile en bibliografie)

De raadsels met hun bronnen

De facsimile en transcriptie van *Den hof der liefde* kan online worden bekeken op:
<http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Renaissance/HofDerLiefde1728.html>

Hierna volgt een compilatie van alle raadsels uit *Den hof der liefde*, met doorlopende nummering; de minne-raadsels zijn afzonderlijk genummerd. De overeenkomende raadsels uit de ‘Bourgondische’ editie van *De konst der minnen staan* onder (a). De twee raadsels die daarin voorkomen maar niet in *Den hof der liefde* staan achteraan (111 en 112).

Na elk raadsel volgt de vermoedelijke bron, en/of contemporaine varianten. Voor de *Demandes joyeuses* wordt allereerst verwezen naar de editie van Roy (DFMA), waarna de specifieke tekst (uit DI of DIL) wordt weergegeven. Voor de *Questions et demandes recreatives* is gebruik gemaakt van de edities van 1573 en 1577.

De raadsels uit de *Demandes joyeuses* liggen ook ten grondslag aan de *Demaundes joyous*, het oudst bekende Engelstalige raadselboek uit 1511, en de latere *Merrie riddles* uit 1617. Voor zover relevant worden raadsels hieruit ook aangegeven.

Vermeld worden voorts eventuele verbeteringen van defectieve passages in de druk van 1728 van *Den hof der liefde* aan de hand van de druk 1738; alsmede referenties aan Taylor en Rolland voor wat betreft raadsels in de orale traditie; en suggesties met betrekking tot woordspelingen aan de hand van de artikelen van Baldinger en de 19e-eeuwse *Recueil de Calembours*.

De corresponderende genoeglijke raadsels uit *Den hof der liefde* en de verschillende edities van de ‘Bourgondische’ *De konst der minnen* staan vermeld in een overzichtstabel, met aanduiding van de bronnen.

Afkortingen

DFMA	Roy, <i>Devinettes françaises du Moyen Âge</i>
DI	<i>Demandes ioyeuses</i> , 1498 (Thüringer Universitäts und Landesbibliothek Jena: Op. theol.IV,17)
DIL	<i>Demandes ioyeuses</i> , 1520 (British Library Londen: C22.a.41)
DJ	<i>Demaundes joyous</i> 1511
ED	<i>Escraignes dijonnaises</i> , 1603
MR	<i>Merrie riddles</i> 1617
QDR	<i>Questions et demandes recreatives</i> , 1573 en 1577
RDMA	<i>La recreation, devis et mignardise amoureuse</i> , ca. 1570

Herkomst van de raadsels en schertsvragen:

Demandes joyeuses: 2-6, 9- 27, 29- 37- 51, (54), 59, (60), 68, (81), (96).

Questions et demandes recreatives: 57, 70-72, 75-80, 82, 85, (86), (87), 88-90, 106-108.

Vischboek: 110.

Roemer Visscher, *Brabbeling*: 111.

Parallellen in *Receuil de Calembours*: 28, 55, 56, 58, 62- 64, 66, 67, 91.

Onbekend: 1, 7, 8, 38, 52, 53, 55, 61, 65, 73, 74, 83, 84, 92- 95, 97-105, 109, 112.

Soorten en thema's:

Eigenlijke raadsels die het te raden onderwerp verhullend omschrijven: 7, 18, 19, 53-60, 64, 67, 69-88, 90, 92-96, 104-108, 110.

Schertsvragen (raadselmoppen): 1-6, 8-17, 20-52, 61-63, 65, 66, 68, 91, 97-101, 109, 112.

Raadsels met een bijbels thema: 89, 102, 103.

Scatologische raadsels: 1, 5, 9-12, 15, 16, 20-22, 26, 27, 35, 39, 40, 45, 46, 51, 73, 97-101.

Seksueel getinte raadsels: 52, 59, 60, 77, 81-83, (112).

Spotprognosticatie: 67, 87, 108.

Minnerraadsels: (111) en afzonderlijke rubriek.

Thematisch gegroepeerde raadsels: 24-25 (blinden); 57-58 (klokken); 69-72 (kaarsen); 82-83 (brood bakken).

Raadsels en schertsvragen met eenzelfde oplossing: 1 & 40; (13 & 28); (15 & 73); (22 & 100); 67 & 108.

Tabel van de genoeglijke raadsels in *Den hof der liefde* en de 'Bourgondische' *Konst der minnen*

N ^o	HdL 1728	KM 17XX	KM 18XX	KM 1825	N ^o	HdL 1728	KM 17XX	KM 18XX	KM 1825	N ^o	HdL 1728	KM 17XX	KM 18XX	KM 1825
1	x	x	x	x	38	x	x		x	75	x	x	x	
2	x	x	x	x	39	x	x	x		76	x	x	x	x
3	x	x	x	x	40	x	x	x		77	x	x	x	x
4	x	x	x	x	41	x	x	x	x	78	x			
5	x	x	x	x	42	x	x	x		79	x	x	x	x
6	x	x	x	x	43	x	x	x		80	x			
7	x	x	x	x	44	x	x		x	81	x	x	x	
8	x	x	x	x	45	x	x	x	x	82	x	x	x	x
9	x	x	x		46	x	x	x		83	x			
10	x	x	x	x	47	x	x	x		84	x	x	x	x
11	x	x	x		48	x	x	x	x	85	x			
12	x	x	x		49	x	x	x	x	86	x			
13	x	x	x	x	50	x	x	x	x	87	x			
14	x	x	x	x	51	x	x	x		88	x			
15	x	x	x	x	52	x	x	x		89	x			
16	x	x	x		53	x	x	x		90	x			
17	x	x	x	x	54	x				91	x			
18	x	x	x	x	55	x				92	x			
19	x	x	x		56	x	x	x	x	93	x			
20	x	x	x	x	57	x	x	x	x	94	x			
21	x	x	x		58	x	x	x	x	95	x			
22	x	x	x	x	59	x	x	x	x	96	x			
23	x	x	x	x	60	x				97	x			
24	x	x	x	x	61	x	x	x	x	98	x			
25	x	x	x	x	62	x				99	x			
26	x	x	x	x	63	x				100	x			
27	x	x			64	x				101	x			
28	x	x	x	x	65	x				102	x			
29	x				66	x				103	x			
30	x	x		x	67	x				104	x	x	x	
31	x	x	x	x	68	x				105	x	x	x	
32	x	x	x	x	69	x	x	x	x	106	x	x	x	x
33	x	x	x	x	70	x				107	x	x	x	x
34	x	x	x	x	71	x	x	x	x	108	x	x	x	
35	x	x			72	x	x	x	x	109	x	x	x	x
36	x	x			73	x	x	x	x	110	x	x	x	x
37	x	x	x	x	74	x				111		x	x	x

De 18e-eeuwse drukken van *De konst der minnen* hebben 76 raadsels, die ook allemaal in *Den hof der liefde* staan. Alleen raadsel 111, naar het gedicht van Roemer Visscher, staat niet in *Den hof der liefde*.

De raadsels 104-110, die in *Den hof der liefde* na de minneraadsels komen, zijn in *De konst der minnen* voorop gesteld. Terwijl in *Den hof der liefde* de raadsels van de *Demandes joyeuses* dus voorop staan, worden deze in *De konst der minnen* voorafgegaan en gevolgd door andere raadsels. Ook is in *De konst der minnen* raadsel 61 verplaatst en komen te staan vóór raadsel 111.

De 19e-eeuwse drukken van *De konst der minnen* hebben 70 raadsels, die ook allemaal in de 18e-eeuwse drukken staan. De weinige raadsels die zijn weggelaten waren vermoedelijk onbegrijpelijk of onwelgevallig. De genoeglijke en de minneraadsels zijn hier achter elkaar geplaatst zonder scheiding. Enkele raadsels zijn omgewisseld, en er staan ook een aantal minneraadsels tussen de andere raadsels.

De druk van Nolan uit 1825 telt slechts 54 raadsels. De extra weggelaten raadsels betreffen vooral scatologische raadsels (met de woorden veest of stront) en enige raadsels met priesters. In tegenstelling tot de overige 19e-eeuwse drukken zijn daarentegen de vrouwonvriendelijke raadsels 30, 38 en 44 wel toegelaten.

Er zijn in deze druk een aantal corrupties voorhanden die niet in de andere edities staan (in 1 is *kakt* vervangen door *bak*; in 18 is *moesele* niet meer begrepen en vervangen door *mossele*; en de teneur van 25 is omgedraaid). Deze druk is ook de enige die nog een nieuw raadsel toevoegt (112), vóór raadsel 111.

Legenda:

rood = *Demandes joyeuses*

blauw = *Questions et demandes recreatives*

groen = parallellen in de *Receuil de Calembours* (een 19e-eeuwse publicatie met deels oudere raadsels)

Raadsels uit Den Hof der Liefde & Konst der Minnen

- 1 *Vrage.* Wanneer is den mensch het hooveirdigste?
Antwoord. Als hy kakt en den buyck-loop heeft, want hy en zoude niet opstaen voor den Turk.
- 1a *vrage.* Wanneer is den mensch het hooveirdigste?
antw. Als hy kackt ende den buyck-loop heeft, want hy en soude niet opstaen voor den grooten Turck.
- 2 *vrage.* Hoe verre is't van het opperste der Zee tot in den grond?
ant. Het is maer het worpen van eenen steen.
- 2a *vrage.* Hoe verre is 't van het opperste der zee tot in den grondt?
antw. Het is maer 't worpen van eenen steen.
DFMA № 552: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 2: *Demande.* Combien ya il de parfont depuis le plus hault de la mer iusques au plus parfont. *Responce.* Il nya qun get de pierre.
DJ № 4: *Demaunde.* what space is from ye hiest space of the se to the depest. R. But a stones cast.
MR: 53. Riddle. What space is it from the highest of the sea to the bottom. Solution. It is but a stones cast, for bee the sea neuer so déepe, a stone if it be cast in, will reach to the bottome.
Clucht Boecxken № 41 (ed. Braekman): Raet. Hoe diep ist hoochste vander zee tot inden gront. Ant. Mer eenen steenwerp.
Nederlantschen Sterre-kycker 1715: XXIII. Raedtsel. Hoe diep is wel de Zee, / Van't Landt oft van de Ree? 23. Den worp van eenen Steen.
- 3 *vra.* Als Antechrist zal in dese weireld gekomen zyn, waer van zal hy het meeste verwondert zyn?
ant. Als men hem een Riviere zal toonen: want hy en zal niet weten welk eynde voor oft achter moet gaen.
- 3a *vrage.* Als Antechrist zal in dese weirelt gekomen zyn, waer van zal hy het meeste verwondert zyn?
antw. Als men hem een Reviere zal toonen: want hy en zal niet weten welck eynde voor oft achter moet gaen.
De Nederlandse oplossing berust op een zet- of leesfout van het Frans *civière* = *berrie, draagbaar*. De antichrist weet niet hoe hij daarmee de goede (of verkeerde) kant moet uitlopen.
DFMA № 335; DI 2: *Demande.* Quant lantecrist sera veneu en ce monde de quoy sera il le plus esbay. *Responce.* Ce sera quant on luy monstrea vne ciuierre a bras car il ne scaura dire lequel bout doit aller deuant.
DJ № 5: *Demaunde.* Whan antecryst is come in to this worlde what thyng shall be hardest to hym to knowe. R. A hande barowe, for of that he shall not knowe whiche ende shall goo before.
- 4 *vra.* Hoe veel Kalfs-steirten zoude men moeten hebben om tot aen de wolken te geraeken?
ant. Maer eenen als hy lang genoeg waer.
- 4a *vrage.* Hoe veel kalfs-steerten soude men moeten hebben om tot de wolcken te geraecken?
antw. Maer eenen als hy lanck genoeg waer.
DFMA № 300; DI 2: *Demande.* Quant queues de veau fauldroit il pour ataindre iusques aux nues. *Responce.* Il ny en fauldroit qune mais quelle fust asses longue.
DJ № 6: *Demaunde.* How many calues tayles behoueth to reche frome the erthe to the skye. R. Nomore but one *and* it be longe ynough.
MR: The 54. Riddle. How many calues tailles will reach to the skie. Solution. One if it be long enough.
- 5 *vra.* Wanneer pist een Vrouwe het schoonste?
ant. Als sy gebukt is om te pissen, laet sy eenen vest die de aerde blaest; want alsdan is de plaetse veel schoonder.
- 5a *vrage.* Wanneer pist een vrouwe het schoonste?
antw. Als sy gebuckt is om te pissen, eenen scheidt laet die op de aerde blaest; alsdan is de plaetse veel schoonder.
DFMA № 379; DI 3: *Demande.* En quel temps pisse vne femme plus nettement. *Responce.* Cest quant elle eest (sic) baisse pour pisser *et* elle fait vng pet *que* souffle la terre arriere lors demeure la place plus nette.
- 6 *vra.* Wat is dat noyt geweest en is en noyt en zal zyn?
ant. Den nest van een Muys in d'ooren van een Kat.
- 6a *vrage.* Wat is 't dat noyt geweest en is, ende noyt en zal zyn?
antw. Den nest van een muys in d'ooren van een kat.
DFMA № 557: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 3: *Demande.* Quest ce qui oncques ne fut ne iamaïs ne sera. *Responce.* Cest le nid dune soriz en loreille dun chat.
DJ № 14: *Demaunde.* What thyng is it that neuer was nor neuer shall be. R. Neuer mouse made her nest in a cattes ere.

- 7 *vra.* Wat is dit vier die den hemel aenzien, vier die den weg slaen, en vier die t'eten dragen?
antw. Een Koey, de welke heeft vier voeten, vier memmen, twee horens, en twee ooren.
- 7a *vrage.* Wat is dit: vier die den hemel aensien, vier die den weg slaen, en vier die t'eten dragen?
antw. Een Koey, de welke heeft vier voeten, vier mammen, twee hoorens ende twee ooren.
 Cf. Taylor № 1477, Rolland № 44.
- 8 *vra.* Wie is eerst gestorven op dese weireld?
ant. Den Ezel.
- 8a *vrage.* Wie is eerst gestorven op dese weirelt?
antw. Den Ezel.
Nederlantschen Hemel-meter 1725 (december): Geraedtsel. Seght eens Leser op dit cas / Wie den
 ersten Dooden was? Antwoorde. Eenen Ezel, want volgens de Scrituere Abel heeft synen Broeder
 Cain met het kaecksbeen van eenen Ezel dootd geslaghen vervolgens den Ezel moest eerst dootd zyn.
- 9 *vra.* Wat verschil is'er tusschen eenen vest en eenen Peltier?
ant. Den Peltier blaest het hair binnen en den vest die blaest buyten.
- 9a *vrage.* Wat verschil is'er tusschen een veest ende eenen Peltier?
antw. Den Peltier blaest het hayr binnen, en den vest die blaest het buyten.
 DFMA № 359; DI 3: *Demande.* Quelle difference ce ya entre pet et pelletier. *Responce.* Que le
 pelletier souffle le poil dedens et le pet le souffle dehors.
 Samuel van Huls *Ms.*: *Contraria* – Naers en Pelser blaest uijt 't ruijgh en d' ander daer in.
- 10 *vra.* Waerom heeft het Verken zulken lange tanden?
ant. Om dat het eét twee-mael geknauwde spyse.
- 10a *vrage.* Waerom heeft het Vercken zulcken lange tanden?
antw. Om dat het eet twee-mael geknauwde spyse.
 DFMA № 559: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 4: *Demande.* Pourquoi a vng porc si longue les
 dens. *Responce.* Pource quil mengue viandes deux foyes mengees.
- 11 *vra.* Aen wie komt het hair voor de huyl?
ant. Aen eenen geblomden stront.
- 11a *vrage.* Aen wie komt het hayr voor de huyl?
antw. Aen eenen geblomden stront.
 DFMA № 361; DI 3: *Demande.* Quest ce a qui le poil vient premier que la peau. *Responce.* Cest vng
 estront floury.
 Samuel van Huls *Ms.*: Aen een stront comt de baert eer als het vel. *by stronten.*
Nederlantschen Hemel-meter 1699: Raet: *Hoe soude ghy scheren onvervaert / Sonder scheer mes eenen
 baert? Ghy soudt moeten soecken eenen ouden beschimmelden drol, daer grys hair op ghewassen is, en
 dat af-lecken.*
Achterklap 1704: 74: *Wie kan een baert raseren / Sonder scheermes (lees: scheermes) te hanteren –
 Om sonder scheer-mes eenen baert te raseren, moet men soecken eenen ouden beschimmelden drol,
 daer als grys haer op is, en dien soude men moeten aflecken. Dien baert soude sonder scheer-mes dan
 gheraseert zyn.*
- 12 *vra.* Hoe zoud gy eenen vest in twee deylen?
ant. Steékt uwen neus in mynen eers, zonder twyffel u twee neus-gaten zullen hem deelen, want d'een zal
 zoo veel nemen als d'ander.
- 12a *vrage.* Hoe soud' gy een veest in twee deylen?
antw. Steeckt uwen neus in mynen eers, sonder twyffel u twee neus-gaeten zullen hem deylen, want d'een
 zal soo veel nemen als d'ander.
 Kluchtvertelling in Meerhuysens *Jan Tamboer* 1659: 175: *Van een Meester en een Leer-jonghe die
 malkander een veest leerden klooven.*
 DFMA № 385; DI 4: *Demande.* Comment partiries vous vne vesse en deux. *Responce.* Mettez vostre
 nez en mon cul *et vous* deux narilles la partiront iustement car autant en prendra lune que lautre.
- 13 *vra.* Wanneer doen de tanden het meeste pyn aen den Wolf?
ant. Als de Honden hem aen de bille byten.
- 13a *vrage.* Wanneer doen de tanden het meeste pyn aen den wolf?
antw. Als de Honden hem in de billen byten.
 DFMA № 442; DI 4: *Demande.* En quel temps font les dens plus de mal au loup. *Responce.* Quant les
 chiens le tiennent aux fesse.
 Samuel van Huls, *Ms.*: *Als een haes vande honden gebeten wert, heeft hij de meeste tandpyn.*
 Overbeke (ed. Dekker): *Wanneer doen de haesen de tanden seer? R. Als haer de honden bijten.*

- 14 *vra.* Waerom draeyt den Hond dry mael eer hy ligt?
ant. Om dat hy niet en weét waer den hoofd-peluwe is, nog het voet-eynde van syn bedde.
- 14a *vrage.* Waerom draeyt den Hondt hem dry mael om eer hy ligt?
antw. Om dat hy niet en weet waer den hoofd-peulem is, oft het voet-eynde van zyn bedde.
 Het woord *peulem* is een vervorming van *peluwe*, zie WNT sub *peuluw*.
 DFMA № 56; DI 4: *Demande.* Pourquoi se tourne vng chien troyz fois auant quil se couche. Responce. Pource quil ne scet ou est le cheuet ou les pies de son lit.
 DJ № 17: *Demaunde.* Why dooth a dogge tourne hym thryes aboute or yt he lyeth hym downe. R. Bycause he knoweth not his beddes hede frome the fete.
 Samuel van Huls *Ms.*: Een hond draeyt hem soo dicmaels om eer hij gaet leggen, omdat hij 't hoofdenend van sijn bed moet soecken.
- 15 *vra.* Wat is het genoegelykste als het geboren word?
ant. Het is eenen scheét: want hy zingt tot'er dood toe.
- 15a *vrage.* Wat is bet genoegelyckste als het geboren wordt?
antw. Het is eenen scheid: want hy singt tot'er doot toe.
 DFMA № 110; DI 4: *Demande.* Quelle chose est ce qui est la plus ioyeuse quant elle naist. Responce. Cest vng pet: car des quil naist il se prent a chanter et cesse de chanter iusques ala mort.
- 16 *vra.* Wat is 't: hoe men meerder drinkt hoe men minder pist?
ant. Het zyn protten en vesten; want al dronk men honderd duyzend, men zoude niet eenen druppel pissen.
- 16a *vrage.* Wat is 't: hoe men meerder dringt hoe men minder pist?
antw. Het zyn protten ende veesten; want al dronk men hondert duysent, men soude niet een druppel pissen.
 DFMA № 353; DI 4: *Demande.* Quest ce que tant plus en boyres tant moins en pisseres. Responce. Ce sont petz et vesses car qui en bueroit cent mille on nen pisseroit pas vne goutte.
 DJ № 13: *Demaunde.* What thynges is it that the more that one drynketh ye lesse he shall pysse. R. It is fartes *and* fyestes, for who that drynketh a hondreth thousande they shall neuer pysse a droppe.
- 17 *vra.* Waerom maekt men eenen Oven in de Stad?
ant. Om dat de Stad in den Oven niet en kan staen.
- 17a *vrage.* Waerom maekt men eenen oven in de stad?
antw. Om dat de stad in den oven niet en kan staen.
 DFMA № 75; DI 5: *Demande.* Pourquoi fait on vng four dedens vne ville. Responce. Cest pource que la ville ne peut estre dedens le four.
 DJ № 18: *Demaunde.* Why doo men make an ouen in the towne. R. For bycause they can not make the towne in the ouen.
- 18 *vra.* Wat beeste heeft den steirt tusschen de twee oogen, en maekt de Moesele nae?
ant. Een Katte als sy haeren eers lekt.
- 18a *vrage.* Wat beeste heeft den steert tusschen de twee oogen, en maekt de moesele naer?
antw. Een Katte als sy haeren eers leckt.
 DFMA № 482; DI 5: *Demande.* Quelle beste est ce qui a la queue entre ses deux yeulx. Responce. Cest vng chat qui leche son cul.
 DJ № 19: *Demaunde.* What beest is it that hath her tayle bytwene her eyen. R. it is a catte when she lycketh her arse.
- 19 *vra.* Wat heeft Horens aen den eers?
ant. Een Zak.
- 19a *vrage.* Wat heeft hoorens aen den eers?
antw. Een Sack.
 DFMA № 370; DI 5: *Demande.* Quest ce qui a les cornes au cul. Responce. Cest vng sac.
 DJ № 23: *Demaunde.* What thyng is it that hath her hornes at the arse. R. It is a sacke.
- 20 *vra.* Welk blad van den Bosch is het zuiverste?
ant. Het blad van den Hulst, want niemand en derft synen eers daer mede vagen.
- 20a *vrage.* Welck bladt van den bosch is het suiverste?
antw. Het bladt van den Hulst, want niemant en derft zynen eers daer mede vaegen.
 DFMA № 65; DI 5: *Demande.* Quelle feuille du boys est la plus nette entre toutes les aultres. Responce. Cest la feuille de houx car nul ne sen ouse thortier le cul.
 DJ № 20: *Demaunde.* Whiche is the moost cleynlyest lefe amonge all other leues. R. it is holly leues, for noo body wyll not wyepe his arse with them.
 Harrebomée, *Spreekwoordenboek* (zeispreuk 1706): Barretels is suiver kruid (sey de Drommel) want daar veegd niemand sijn gat aan.

- 21 *vra.* Wie is den quaedsten Voet-boôg-schieter?
ant. Het is den eers, want hy hangt syne nukkinge aen de hielen en schiet in den neus.
- 21a *vrage.* Wie is den quaetsten Voetbog-schieter?
antw. Het is den eers, want hy hangt zyne nakinge aen de hielen ende schiet in den neus.
 De herkomst en betekenis van het woord *nukkinge* ~ *nuckinge* of *nakinge* ~ *naeking* is onduidelijk.
 DFMA № 363; DI 5: *Demande.* Qui est le pyre arbalettrier qui soit. *Responce.* Cest le cul car il prent sa vissee aux talons *et* va frapper au nez.
 Samuel van Huls *Ms.*: Geen ongewisser schoot als den scheid die schiet naer de hielen en treft de neus eerst. *by de stronten.*
- 22 *vra.* Wat volk heeft den Procureur nogte Advocaet van doen?
ant. Die den buyk-loop hebben, want hunne zaeken zyn heel klaer.
- 22a *vrage.* Wat volck heeft den Procureur nochte Advocaet van doen?
antw. Die den buyck-loop hebben, want hunne saecken zyn heel klaer.
Zaeken i.e. hun diarree is zo waterig dat hij transparant is.
 DFMA № 445; DI 5: *Demande.* Quelz gens sont ce qui nont mestier de procurer ne dauocat. *Responce.* Ce sont gens foireux car leur matiere est toute clere.
- 23 *vra.* Wanneer is't goed laeten?
ant. Als den Barbier geen geld en heeft, want als dan werkt hy veel stouter.
- 23a *vrage.* Wanneer is 't goedt laeten?
antw. Als den Barbier geen gelt en heeft, want alsdan werckt hy veel stouter.
 DFMA № 554: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 6: *Demande.* En quel temps se fait il bon saigner.
Responce. Quant le barbier na point dargent.
- 24 *vra.* Van wat Ambachte is't beter knecht te zyn, dan meester?
ant. Van eenen Blinden.
- 24a *vrage.* Van wat Ambacht is 't beter knecht te zyn dan eenen Meester?
antw. Van eenen blinden.
 DFMA № 347; DI 6: *Demande.* De quel mestier fait il meilleur estre varlet. *Reponce.* Dung aueugle.
- 25 *vra.* Wat aelmoesse is het qualykste besteed.
ant. Aen eenen Blinden, want zoo haest gy hem aelmoesse gegeven hebt, zoude hy u wel willen zien hangen.
- 25a *vrage.* Wat aelmoesse is het qualyckste besteet?
antw. Aen eenen blinden, want soo haest gy hem d'aelmoesse gegeven hebt, soude hy u wel willen sien hangen.
 DFMA № 340; DI 7: *Demande.* Laquelle aulmosme est la plus mal emplyee. *Responce.* Cest a vng aueugle car incontinent *que* vous luy aues donner il vous vouldroit veoir pendre.
 DJ № 24: *Demaunde.* What almes is worst bestowed that men gyue. R. That is to a blynde man, for as he hathe ony thyng gyuen hym, he wolde with good wyll se hym hanged by the necke that gaue it hym.
 MR: The 35. Riddle. To what poore man is a mans almes the worst bestowed. Solution. That is a blind man, for hee would with a good will see him hanged that giueth him the almes.
 QDR 11: lequel est-ce qui te vouldroit voir pendu? – L' aueugle.
- 26 *vra.* Op wat tyd is een Vrouw het haestigste?
ant. Als sy is gezeten, en eenen vest laet, want als dan heft sy haestelyk eenen bil op.
- 26a *vrage.* Op wat tydt is een Vrouw het haestigste?
antw. Als sy geseten is ende eenen veest laet, want alsdan heft sy haestelyck eenen bil op.
 DFMA № 380; DI 6: *Demande.* En quel temps vne femme plus souple. *Responce.* Quant elle fait vne vesse car adonc fait elle sentir son cul a son nez.
- 27 *vra.* Van wat metael is eenen vest?
ant. Hy is van den stront.
- 27a *vrage.* Van wat metael is eenen veest?
antw. Hy is van den stront.
 Woordspeling in het Frans: *letton* ~ *laitton* 'messing' en *laid ton* 'lelijke toon'.
 DFMA № 111; DI 7: *Demande.* de quel metal est vng uet (sic). *Responce.* Il est de laitton.
- 28 *vra.* Wanneer doen de tanden het meeste quaed aen eenen meester die knechten heeft?
ant. Als de knechten te veel eten nae syn believen.
- 28a *vrage.* Wanneer doen de tanden het meeste quaedt aen eenen Meester die knechten heeft?
antw. Als de knechten te veel eten naer zyn believen.

Calembours 18XX: 243: D. Quand est-ce que les dents font plus de mal au maître qu'à ses serviteurs?
R. C'est quand les serviteurs mangent trop à son gré.

- 29 *vra* Waer uyt, en hoe zult gy een Koey kennen tusschen eenen trouw Schaepen?
ant. Ik zoudese kennen haer ziende, want eenen blinden en zoude haer niet zien.
DFMA № 349; DI 6: *Demande.* A quoi apperceues vous vne vache entre vng troytel de brebis.
Responce. Ccest (sic) aleuil car vng auegle ne la verroit pas.
DJ № 22: *Demaunde.* How may a man knowe or perceyue a cowe in a flocke of shepe. R. By syghte.
- 30 *vra.* Waerom kryten de kleyne kinderen zoo haest als sy geboren zyn?
ant. Om dat hunne Moeder geen Maget meer en is.
- 30a *vrage.* Waerom kryten de kleyne kinderen soo haest als zy geboren zyn?
antw. Om dat hunne Moeder geen maget meer en is.
DFMA № 130; DI 7: *Demande.* Pourquoi plourent les petis enfans desquil sont nez. *Responce.*
Pource que leur mere nest plus pucelle.
DJ № 38: *Demaunde.* wherfore is it that yonge chyldren wepe as soone as euer they ben borne. R.
Bycause theyr moder is noo more mayden.
- 31 *vra.* Waer door gaet eenen manken in de Kerke?
ant. Door het hinken.
- 31a *vrage.* Waer door gaet eenen mancken in de kerke?
antw. Door het hincken.
Woordspeling in het Frans: *clocher* 'klokketoren' en *clocher* 'hinken'.
DFMA № 16; DI 7: *Demande.* Par ou entre vng boiteux en leglise. *Responce.* Par le clochier.
- 32 *vra.* Waerom steld men eenen Haen op den Thoren, en geen Hinne?
ant. Om dieswille dat waer't zaeken een Hinne broeyde, haer eyers zoude breken.
- 32a *vrage.* Waerom stelt men eenen Haen op den thoren, ende geen Hinne?
antw. Om dieswille dat waer 't saecken een Hinne broeyde, haer Eyers souden breken.
DFMA № 575: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DIL 11: *Demande.* Pourquoi esse quon mect plustost
vng coq sur vng clocher que vne geline. *Responce.* Pource que se la geline pondoit les oeufz se
casseroient.
DJ № 25: *Demaunde.* wherfore set they vpon chyrche steples more a cocke than a henne. R. yf men
sholde sette there a henne seh wolde laye egges, and tehy wolde fall vpon mennes hedes.
Samuel van Huls, *Ms.*: Men set een haen en geen henn' op den toorn, omdat het eij haer lichtelyk
ontvallende breken sou.
- 33 *vra.* Waerom hebben d'Ezels zulken lange ooren?
ant. Om dat hunne Moeders in hunne jongheyd hun geen begyn aen en doen.
- 33a *vrage.* Waerom hebben d'Ezels zulcken lange ooren?
antw. Om dat hunne Moeders in hunne jonckheyt hun geen bagyn aen en doen.
DFMA № 576: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 7: *Pourquoy est ce que les asnes ont si grandes
oreilles.* *Responce.* Pource que leurs meres ne leur mettent point de beguin.
DJ № 39: *Demaunde.* wherfore is it that an asse hath so grete eres. R. Bycause her moder put no
begyn on her heed in her yought.
- 34 *vra.* Waerom gaen de Geyten na het veld voor de Schaepen?
ant. Om dat sy den baert hebben aen de kinne.
- 34a *vrage.* Waerom gaen de Geyten naer het veldt voor de Schaepen?
antw. Om dat-se den baert hebben aen de kinne.
DFMA № 577: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 7: *Demande.* Pourquoi vont les cheure aux
champs deuant les moutons. *Responce.* Car pource quelles ont barbe elles sont plus digne et doivent
proceder.
- 35 *vra.* Wat is't hoe men't meerder stoot, hoe het minder ingaet?
ant. Eenen stront als men kakt.
- 35a *vrage.* Wat is 't hoe men 't meerder stoot, hoe het minder ingaet?
antw. Eenen stront als men kackt.
DFMA № 474; DI 8: *Demande.* Quest ce que tant plus on le boute et tant moins entre. *Responce.* Cest
vng estront quon chie.

- 36 *vra.* Waerom heffen de Vrouwen hunnen steirt op als sy over de straeten gaen?
ant. Om dat'er onder vuyligheyd is.
- 36a *vrage.* waerom heffen de Vrouwen hunnen steert op als zy over de straeten gaen?
antw. Om dat 'er onder vuyligheyd is.
DFMA № 562: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 8: *Demande.* Pourquoi est ce que les femmes lieuent leurs queues derriere quant elles trauersent vne rue. *Responce.* Pource que dessoubz est ort.
- 37 *vra.* Wat volk en gaet met de Processie niet?
ant. Die de Klokken luyden.
- 37a *vrage.* Wat volck en gaet met de Processie niet?
antw. Die de Klocken luyden.
DFMA № 566: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 8: *Demande.* Quelz gens sont ce qui ne vont iamais a la procession. *Responce.* Ceux qui sonnent les ecloches.
DJ № 30: *Demaunde.* what people be they yt neuer go a processyon. R. They be those that ryngye ye belles ein ye meane season.
Harrebomée, *Spreekwoordenboek:* Men kan niet luijen en met de processie gaan.
- 38 *vra.* Waerom leggen de Vrouwen zoo dikwils hunne hand op hunnen eers, als sy gaen?
ant. Om dat sy hunnen eers noch niet verpacht en hebben.
- 38a *vrage.* waerom leggen de Vrouwen soo dickwils hunne handt op hunnen eers, als zy gaen?
antw. Om dat zy hunnen eers noch niet verpacht en hebben.
- 39 *vra.* Hoe zoud gy van twee oude zaeken eene nieuwe maeken?
ant. Men moet twee oude stronten eten, en men zal eenen nieuwen kakken.
- 39a *vrage.* Hoe soud' gy van twee oude saecken eene nieuwe maecken?
antw. Men moet twee oude stronten eten, ende men zal eenen nieuwen kacken.
DFMA № 226: DI 9: *Demande.* Comment feriez vous de deulx vielles vne neufue. *Responce.* Menez deux estrons et vous en chyrez vng tout neuf.
- 40 *vra.* Wie is den hooveirdigsten van de weireld?
ant. Eenen stront, want hy en zoude hem van syne plaetse niet roeren voor eenen Monarch.
- 40a *vrage.* wie is den hooveirdigsten van de weirelt?
antw. Eenen stront, want hy en soude hem van zyne plaetse niet roeren voor eenen Monarch.
DFMA № 548; DI 9: *Demande.* Qui est la plus orgueilleuse chose qui soit. *Responce.* Cest vng estront car il ne se bougeroit pas pour le pape sil venoit.
- 41 *vra.* Wat volk wind hunnen kost achterwaerts gaende?
ant. De Zeel-draeyes (lees: *zeel-draeyers*).
- 41a *vrage.* wat volck wint hunnen kost achterwaerts gaende?
antw. De Zeeldraeyers.
DFMA № 218; DI 9: *Demande.* Quelz gens sont ce qui gaygnent leur vie a reculons. *Responce.* Ce sont cordiers.
DJ № 51: *Demaunde.* what man is he that geteth his lyuyng bacwarde. R. That is rope maker.
MR: The 27 Riddle. what man is he that getteth his liuing backward? Solution. That is a Ropemaker, for as hee maketh his Ropes, he goeth alwayes backward.
Vander Veen, *Raetselen* 1653 № 12: Hoe meerder ik na winste sta, / Hoe dat ik meer te rugge ga, / Dies gaen ik vaek verkeerde ganghen, / En veele die daer gaen verkeert, / Om al te hoogh te zijn geleert, / Die blijven in mijn gaeren hanghen. – *Lyndraeyer* ô gy gaet verkeert, / Daer door ghy recht u wel geneert / De dief gaet ook verkeerde gangen, Blijft daerom in u gaeren hangen.
Samuel van Huls *Ms.:* Hoe meerder ic na winste sta / Hoe dat ic meer te'rugge ga, / Dies ga ic vaek verkeerde gangen. / En vele die daer gaen verkeert, / Om al te hooch te sijn geleert, / Die blijven in mijn garen hangen. / *Lijndraeyer.*
Achterklap 1704: 70: Wie gaet er veel te voren / Met veel achterwaerts te gaen, / Wie heeft selden oock verloren, / Met veel te drayen op de baen? Dat is den Lyn-drayer.
- 42 *vra.* Wat volk wind hunnen kost het vrolykste?
ant. De Priesters en de Volders, want de Priesters winnen hem met zingen en de Volders met dansen.
- 42a *vrage.* wie winnen hunnen kost het vroyelyckste?
antw. De Priesters en de Volders, want de Priesters winnen hem met zingen, en de Volders met dansen.
DFMA № 354: (dit antwoord alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 9: *Demande.* Quelles gens sont ce qui gaygnent leur vie plus ioyusement. *Responce.* Ce sont prestres et foulons car les prestres le gaygnent a chanter et les foulons a danser.

DJ № 52: Demaunde. what people be tho that geteth theyr lyuynghe moest merylyest. R. Tho be prestes *and* fullers, for one syngeth and the other daunceth.

Samuel van Huls *Ms.*: Priesters en monnicken sijn de vrolixte luij, omdat se voor de dooden en nacht en dach singen.

- 43 *vra.* Wat volk heeft alle den tyd?
ant. De Priesters en de Voermans, want de Priesters hebben alle het goed, ende de Voermans hebben alle het quaed.
- 43a *vrage.* wat volck heeft alle den tydt?
antw. De Priesters ende de Voermans: want de Priesters hebben alle het goedt, ende de Voermans hebben alle het quaedt.
Woordspeling in het Frans: *avoir bon temps* ‘het goed hebben’ en *mauvais temps* ‘slecht weer’ (cf. Baldinger 1984: 269)
DFMA № 569: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 9: *Demande.* Quelles gens sont ce qui ont tout le temps. *Responce.* Ce sont prestres et charretiers car les prestres ont le bon temps et les charretiers le mauvais.
- 44 *vra.* wanneer doet den eers het meeste pyn aen de Vrouwen?
ant. Als sy naeyen zonder Vingerhoed.
- 44a *vrage.* wanneer doet den eers het meeste pyn aen de Vrouwen?
antw. Als zy naeyen sonder vingerhoet.
Woordspeling in het Frans: *cul* ‘gedeelte van de naald waar het oog zit’ en *cul* ‘aars’.
DFMA № 579: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 9: *Demande.* Quant est ce que le cul fait grant mal aux femmes. *Responce.* Quant elles cousent sans dieu.
- 45 *vra.* Waerom is eenen kleynen man haester gram dan eenen grooten?
ant. Om dat het (lees: *hij het*) herte te naeder den drek heeft.
- 45a *vrage.* waerom is eenen kleynen man haester gram dan eenen grooten?
antw. Om dat hy het herte naeder den dreck heeft.
Dezelfde notie wordt aangetroffen bij Rabelais.
DFMA № 580: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 10: *Demande.* Pourquoi est vng petit homme plustost courouce que vng grant. *Responce.* Pource quil a le cueur plus prees (sic) de la merde.
Harrebomée, *Spreekwoordenboek*: De stront ligt hem digt aan zijn hart (of: zit hem digt bij het hart). Men zegt dit zoowel van een’ trotschaard als van een ligt geraakt manneken.
- 46 *vrage.* Hoe zoud gy dry gaten stoppen met een spie?
ant. Stekt uwen neus en uwe twee neus-gaten in mynen eers, en de dry gaten zullen gestopt zyn.
- 46a *vrage.* Hoe soud’ gy dry gaeten stoppen met een spie?
antw. Steeckt uwen neus ende uwe twee neusgaeten in mynen eers, en de dry gaeten zullen gestopt zyn.
DFMA № 584: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 10: *Demande.* Comment boucheries vous troyes pertuys dune cheuille. *Responce.* Meteez (sic) vostre nez en mon cul.
Nederlantschen Hemel-meter 1700: XXXVII. *Raedtsel.* Hoe soude Momus heel met eenen tap dry gaten wel stoppen, en daer naer die beter open laten? 37. Hy soude synen neus moeten in’t hondts gat stelen.
Nederlantschen Sterre-kycker 1711: XVII. *Raedtsel.* Hoe soud’ iemandt op een keer, / Dry gaeten stoppen, min noch meer? 17. Steeckt uwen Neus in den Hondsgat, dan zijnder dry gaeten met eenen keer ghestopt.
- 47 *vra.* Wat gelykt het beste aen een Kattinne?
ant. Een Katte.
- 47a *vrage.* wat gelyckt het best aen een Kattinne?
antw. Een Katte.
Cf. Taylor1403-1404.
DFMA № 176: (dit antwoord alleen in de *Demandes joyeuses*); DI 10: *Demande.* Quest ce qui mieulx resemble chat en fenestres. *Responce.* Cest vne chatte.
Nederlantschen Sterre-kycker 1712: XLIII. *Raedtsel.* Wat is’t dat / Meest ghelijckt de Kat? 43. Den Kater.
Clucht Boecxken № 72 (ed. Braekman): Raet. Welc dier isser een wolf aldergelijckste? Ant. Een wolfinne.
Samuel van Huls *Ms.*: Wat dier gelijkent best een wolf? Een wolvin.
Nederlantschen Sterre-kycker 1711: XXV. *Raedtsel.* Welck Dier is door blijk / Den Wolf alderbest ghelijck? 25. De Wolvinne.

- 48 *vra.* Wat is dit: hoe het kleynder is, hoe het meerder te vreesen is?
ant. Een planke daer men over moet gaen.
- 48a *vrage.* wat is dit: hoe het kleynder is hoe meerder te vreesen is?
antw. Een plancke daer men over moet gaen.
 DFMA № 152; DI 10: *Demande.* Quest ce que tant plus est petit et tant plus ce fait a craindre.
Reponce. Cest vne planche.
 DJ № 37: *Demaunde.* what thyng is it the lesse it is the more it is dredde. R. A brydge.
 MR: The 47. Riddle. What is that, the more it is, the lesse men feare it, and the lesse it is, the more men dread it. Solution. It is a bridge, for if it be little, we are afraid to go ouer it for falling, and if it be bigge, we feare no more to goe ouer it, then on the ground.
- 49 *vra.* Waerom ligt eenen Os?
ant. Om dat hy niet zitten en kan.
- 49a *vrage* waerom ligt eenen Os?
antw. Om dat hy niet sitten en kan.
 DFMA № 303; DI 10: *Demande.* Pourquoi se couche le beuf. *Responce.* Car il ne se peut seoir.
 DJ № 42: *Demaunde.* why dothe an oxo or a cowe lye. R. Bycause she can not sytte.
 Samuel van Huls *Ms.*: De koeyen en ossen gaen op haer knijen neerleggen, omdat se niet connen sitten.
- 50 *vra.* Wie zyn die, de welke niet en wenschen, dat men Godt voor hun bid?
ant. Het zyn de arme menschen; want sy en hebben niet geirne dat men hun zegt: Godt helpt u.
- 50a *vrage.* wie zyn die, de welcke niet en wenschen dat men Godt voor hun bidt?
antw. Het zyn de arme menschen; want zy en hebben niet geerne dat men hun segt: Godt helpt u.
 De armen zijn meer geholpen met geld dan met een vrome wens.
 DFMA № 337; DI 11: *Qui sont ceulx qui veulent pas quon pryie dieu pour eulx – Ce sont les poures qui ne veulent pas quon leur die Dieu vous face bien.*
 DJ № 43: *Demaunde.* what people be they that loue not in no wyse to be prayed for. R. They be beggers *and* poore people whan men say god helpe them whan they aske almes.
 MR: The 36 Riddle. What folke be they that loue not to be prayed for. Solution. Those be beggers and poore folk, when men say, I pray God helpe you.
 Samuel van Huls *Ms.*: Een bedelaer bad een praedicant om een aelmoes, maer kreeg een God help je. Onse lieven heer bewaer ons, seijd hij, voor sulke luijden, die haer zegen sonder kruijs geven.
Nederlantschen Sterre-kycker 1705: XLIV. Raedtsel. Ick ben ontfangher meest van koper munt, en gelt / Die my Godts hulpe wenst, my alder-meeste quelt. 44. Eenen Bedelaer.
- 51 *vra.* Hoe zult gy kennen den stront van een jonge vrouwe uyt die van een oude?
ant. Men kan hem kennen uyt de knouwinge: want dien van d'oude en is zoo wel niet geknouwt als dien van de jonge.
- 51a *vrage.* Hoe zult gy kennen den stront van eene jonge vrouwe uyt die van een oude?
antw. Men kan hem kennen uyt de knouwagie: want dien van d'oude en is soo wel niet geknouwt als dien van de jonge.
 De vorm *knouwagie* is niet elders aangetroffen.
 DFMA № 586: (alleen in de *Demandes joyeuses*); DIL 13: *Demande.* Comment congnoistrez vous vng estronc d'une ieune femme dauec celuy dune vieille. *Responce.* Ace que celluy de la ieune est mieulx maschee que nest celuy de la vieille car la vieille na plus nulles dentz pourquoy nest pas si bien maschee.
- 52 *vra.* Waerom vraegd een kind meer nae syne Moeder als nae synen Vader?
ant. Om dat men wel weét wie de Moeder is, maer den Vader en weét men niet zekerlyk.
- 52a *vrage.* waerom vraegt een kindt meer naer zyne Moeder als naer zynen Vader?
antw. Om dat men wel weet wie de Moeder is; maer den Vader en weet men niet sekerlyk.
- 53 *vra.* Wat dink gaet in't werk het gat te voren?
ant. Eenen Eemer die men in eenen Borne-put laet daelen om water te putten.
- 53a *vrage.* wat dinck gaet in 't werck het gat te vooren?
antw. Eenen Eemer die men in eenen Borne-put laet daelen om water te putten.
 In de druk van 1738: *Borre-put.* Cf. Rolland № 222.
 MR: The 31. Riddle. What is it that that goes to the water, and the first that toucheth the water is his arse. Solution. That is a bucket in a well, or a payle.
- 54 *vra.* Wat is dit: hoe daer meerder is hoe het minder weegt?
ant. Het zyn gaten.
 Cf. Taylor № 1690-1697, Rolland № 194.

DFMA № 86: Demande. Plus en y a et moins poise. Response. Ce sont de trous en une boise.

QDR 13: Tant plus y en a, moins en pese: – Plusieurs trous en vn crible.

Mersch, *Raetsel-boeck* 1593: 89: Dat Cxlvj. Raetsel. Hoe datter meer zijn, hoe sy lichter zijn om draghen, / Jae zijn te licht om te weggen in der wagen, / Sy zijn soo claer als glasen die seer wit,,zijn, / En sy en gheven gheen schaduwe t'eenighe daghen, / Noch sy schutten gheen windt noch water-vlaghen, / Maer pijnighen de Mensch, als sy in eenich lidt,,zijn, / Raedt wat wonderlijcke dinghen dat dit,,zijn. — Op't Cxlvj. Raetsel. Gaten zijn open plaetsen ondichte, / En zijn doorluchtich, als den Cristalle, / D'aldergrootste zijn sonder ghewichte, / De duysentmael duysent in ghetale, / En weggen gheen aesken in der schale, / Sy gheven gheen schaduwe die beneden,,stijcht, / Hem is niet wel die gaten in sijn leden,,crijcht.

55 *vra.* Wat is dat in den Bosch wascht en in de Stad zingt?

ant. Een Fluyte.

Cf. Taylor № 1058-1062, Rolland № 200. Alternatief antwoord: *luit*.

Calembours 18XX: 245: D. Qui est-ce qui au bois croît, et à la ville chante? R. C'est une flûte.

56 *vra.* Wat is wit als sneeuw, groen als een weyde, zoet als melk, bitter als zoet (lees: *roet*), hard als hout, en zacht als eenen Appel?

ant. Een groen Note.

56a *vrage.* wat is wit als sneeuw, groen als een weyde, soet als melck, bitter als roet, hard als hout, ende sacht als eenen appel?

antw. Een groen Note.

Cf. Taylor № 1269-1275, Rolland № 107.

Calembours 18XX: 245: D Qui est-ce qui est blanc comme neige, vert comme pré, doux comme lait, amer comme suie, dur comme bois, et mou comme pomme? R. C'est une noix verte.

DFMA № 205: Demande. Plus petit que ung boeuf, / Plus menu que ung oeuf, / Plus amer que sieue, / Et trop plus doulz que lettue. Response. C'est ung noiel.

MR: The 24. Riddle. What is that as high as hall, as bitter as gall, as soft as silke, as white as milke? Solution. That is a walnut, for it groweth as hie as a hall, and the shell is as bitter as gall, and the rinde that couereth the kernell, is as soft as silke, and the kernell is as white as milke.

57 *vra.* Wat is't dat hem tusschen Hemel en aerde houd, en geslagen zynde doet komen Mans en Vrouwen, en heeft geen gevoelen, en roept het volk?

ant. De Klokke.

57a *vrage.* wat is 't dat hem tusschen Hemel en Aerde houdt, ende geslaegen zynde doet komen Mans en Vrouwen, en heeft geen gevoelen, en roept het volck?

antw. De Klocke.

Cf. Rolland № 274.

QDR 10: Qu'est-ce qui se tient entre le ciel & la terre: estant frappé fait venir hommes & femmes, n'a point de sentiment & appelle le peuple? – La cloche.

58 *vra.* Wie is die noyt en sprak, en dronk nogte en at, en is van vleesch nogte van bloed, en doet het volk te Kerke komen?

ant. Het zyn de Klokken.

58a *vrage.* wie is 't die noyt en sprack, en dronck noch en at, en is van vleesch noch van bloedt, en doen het volck te kercke komen.

antw. Het zyn de Klocken.

Calembours 18XX: 246: D. Qui est-ce qui jamais ne parla, ne but ni ne mangea et n'est de chair ni de sang, et appelle les gens à l'église? R. Ce sont les cloches.

Adevineaus amoureux № 494 (ed. Hassell): Demande. Quelle chose est ce qui n'a ne char ne os ne sang et s'apelle bien les gens? Response. Cest une cloche quant on le sonne.

DFMA № 236: Demande. Qu'est ce qui ne a ne os ne char ne sang ne bouce ne langue et si appelle souvent les gens? Response. C'est une cloche a batel pendant.

QDR 25: l'ay veu vn corps sans chair ne sens / Et si appelloit bien les gens. / Or deuinez de cest affaire / Comme cela ce peut faire. Cest une cloche (lees: *cloche*) quand on la sonne.

59 *vra.* Wat is dit: als men't stoot het worpt hem wederom, als't men't achterwaerts trekt het druyp?

ant. Het is eenen Wy-water Quispel die men in't water steekt.

59a *vrage.* wat is dit: als men 't stoot het werpt hem wederom, als men 't achterwaerts treckt het druyp?

antw. Het is eenen wywater quispel die men in 't water steeckt.

DFMA № 139: Demande. Quant on le bouite il rebouite, / et quant on l'en retire tout degoute. Response. C'est ung espergé a l'eau benoitte.

- 60 *vra.* Wat is dit: twee die houden, twee die zien, en twee die in't gat steken.
ant. Het is eene Naelde, die men vessemt.
 DFMA № 88: Demande. Comment qu'il viegne, comment qu'il voit, / il fault tenir le cul a droit.
 Response. Ce est dit pour une aiguille quant aucun la voeult enfiller.
- 61 *vra.* Wanneer is't dat een Vrouwe maer een waer woort en meynt te zeggen, en sy zegt'er twee?
ant. Het is als sy passeert door eenen water-loop daer eenig slyk in is en stekende haere hand aen haeren eers zegt: het is hier wel vuyl.
- 61a *vrage.* wanneer is 't dat een Vrouwe maer een waer woort meynt te seggen, en sy segt'er twee?
antw. Het is als zy passeert door eenen waterloop daer eenig slyck in is, ende stekende haere handt aen haeren eers, segt het is hier wel vuyl.
- 62 *vra.* Wat volk zoude wel willen scheël zyn?
ant. De blinde, want sy zouden uyt eene ooge zien.
 In de druk van 1738: *uyt hunne oogen.* Cf. Rolland № 242.
Calembours 18XX: 246: D. Quels sont ceux qui voudraient être borgnes? R. Ce sont les aveugles, car ils verraient d'un œil.
 Mone, *Räthselsammlung* 1838: 383 (ms. 18e eeuw): Qui sont ceux qui voudroient être borgnes? R. les aveugles.
- 63 *vra.* Wat is dit? is't dat gy niet en hebt, zoo leent gy my, en is't dat gy het hebt en leent het my niet?
ant. Het is eenen Boter-stamper.
 Woordspeling in het Frans: *l'avez* 'u heeft hem' en *laver* 'wassen'.
Calembours 18XX: 246: D. Qu'est-ce: si vous ne l'avez point, prêtez-le moi, si vou l'avez, ne me le prêtez pas? R. C'est un battoir à battre le linge.
- 64 *vra.* Wat is't dat gaet en komt ende en roert van syne plaetse niet?
ant. Een Hekke.
 Cf. Taylor № 119-130, Rolland № 149.
Calembours 18XX: 243: D. Qui est-ce qui va et vient, et ne bouge de place? R. C'est une porte.
- 65 *vra.* Hoe was den naem van de vrouwe van Hercules?
ant. Haer naem was Herculek.
- 66 *vra.* Hoe zoud gy van een wyf twee mannekens maeken?
ant. Men moet eenen richel in twee breken, dat zyn twee richelkens.
 Woordspeling in het Frans op grond van het grammaticaal geslacht (*une besace – un sacquelet, une tuile – un tuilot*). In het Nederlands is *richel* vrouwelijk maar het diminutief onzijdig. Gezien de *tegel* in de *Calembours*, is *richel* mogelijk een zet- of leesfout voor *tichel*.
Calembours 18XX: 247: D. Comment ferez-vous d'une femelle deux mâles? R. Il faut rompre une tuile en deux, ce seront deux tuilots.
 DFMA № 435: Demande. Comment feroit on de une femelle plusieurs mascles? Response. L'en couperoit une besace en deux ou en quatre, si en feroit l'en des sacquelets.
- 67 *vra.* Dit tegenwoordig jaer zullender veel twee-mael geboren worden, de welke griffioens voeten zullen hebben, eenen baert van pluymen en eenen mond van hoorne?
ant. Dat zyn Hinnekens.
 Cf. Taylor № 539-543.
Calembours 18XX: 247: D. En cette présente année plusieurs naîtront, lesquels auront pieds de griffons, barbe de plume, et bouche de come. R. Ce sont des poulets.
 MR: The 9 Riddle. What is that that hath a beard of flesh, a mouth of horne, and feet like a Griffon. Solution. That is a Cocke, for his beard is flesh, his bill horne, and his feet like a Griffon.
- 68 *vra.* Wat volk is het beste tot den Oorlog?
ant. Slegers ende Roffiaenen, want d'een slaet het hoofd en d'ander den eers.
 DFMA № 355; DI 3: Demande. Quelz gens sont les meillur a mene guerre. Responce. Boucher et ribaulx car les bouchiers frappent a la teste et les ribaulx au cul.
- 69 *vra.* Wat is vet van buyten, en hairachtig van binnen.
ant. Het is een Keirsse.
- 69a *vrage.* Wat is vet van buyten, ende hayrachtig van binnen?
antw. Het is een Keirsse.
 Cf. Taylor № 588 § 7, Rolland № 162.

- 70 *vra.* Wy zyn veel Zusters t'saemen voortsgebragt, en nauwelyks zyn wy gemaekt, ofte men neemt en bind ons om op te hangen.
ant. Het zyn Keirssen.
In de druk van 1738: *Wat zyn veel Susters.*
QDR 10: *Nous sommes beaucoup de sœurs engendrées ensemble: & à peine sommes faites qu'on nous prend & lie pour nous pendre? – Les chandelles.*
- 71 *vra.* Wat is dit: ik hebben't levende gezien, ik hebbe't dood gezien, en hebbe't wederom levende gezien korten tyd naer syne dood.
ant. Het is een Keirsse die men uyt-blaest, en daer naer wederom ontsteékt.
- 71a *vrage.* Wat is dit: ick hebbe 't levende gesien, ick hebbe 't doodt gesien, ende hebbe 't wederom levende gesien korten tydt naer zyn doodt?
antw. Het is eene Keirsse die men uyt blaest, ende daer naer wederom ontsteeckt.
In de druk van 1738 is de eerste zinsnede weggevallen (*Wat is dit: ick hebbe 't doodt gesien, ende hebbe 't wederom levende gesien korten tydt naer syne doodt?*). Cf. Rolland № 166.
QDR 6: *Je l'ay veu vif, ie la'y veu mort, & la'y veu vif apres sa mort? – La chandelle.*
QDR 24: *Je l'ay veu vif ie l'ay veu mort / Je l'ay veu vif apres sa mort. / Or regardez sur ceste affaire / Comme cela ce pourroit faire. – C'est vn cierge qui est vif quand il ard, / Et quand il est estainct, il est mort.*
- 72 *vra.* Wat is 't dat wit is, lang, rond, hairachtig op een eynde, sterft zonder kinderen, en word geboren hangende.
ant. Het is eene Keirsse.
- 72a *vrage.* wat is 't: Dat wit is, lanck, ront, hayrchtig op een eynde, sterft sonder kinderen, ende wort geboren hangende?
antw. Het is eene Keirsse.
QDR 9: *Blanc, long, rond, velu par l'vn des bouts, meurt sans enfans, & naist pendu. – La chandelle.*
- 73 *vra.* Wat is't dat geen verstand en heeft, nogte leven, en schreeuwt zoo haest als het geboren word.
ant. Eenen scheet.
- 73a *vrage.* wat is 't: dat geen verstant en heeft, nocte leven, en schreeuwt soo haest als het geboren wort?
antw. Eenen scheet.
Taylor № 665-667.
- 74 *vra.* Wie heeft den buyk achter.
ant. Het been.
Cf. Taylor № 191 § 8.
- 75 *vra.* Wat is wit van binnen, hairachtig in 't midden, en tanden van buyten?
ant. Het is een Kastanie.
- 75a *vrage.* Wat is wit van binnen, hayerchtig in 't midden, ende tanden van buyten?
antw. Het is een Kastanie.
QDR 5: *Blanc dedans, velu au milieu, & tanné par dehors? – La chataigne.*
- 76 *vra.* Die het gemaekt heeft en heeft het niet van doen, die het heeft doen maeken en wilt het voor hem niet, en diën voor wie het gemaekt is, en draeget het hem niet aen.
ant. Het is eene Berrie om de dooden mede te draegen.
- 76a *vrage.* Die het gemaect heeft en heeft het niet van doen; die het heeft doen maecken en wilt het voor hem niet; ende dien voor wie het gemaekt is, en draegt het hem niet aen?
antw. Het is eene Berrie om de dooden mede te draegen.
Cf. Taylor № 1728-1737, *Nieuw Raadselboek* № 69.
QDR 10: *Celui qui l'a fait n'en besoing, celui qui l'a faict faire ne la veut pour soy, & celui pour qui est faite ne s'en soucie. – Vne biere pour vn trespasé.*
- 77 *vra.* Hair herwaerts, hair derwaerts, heft de beenen op, en zetse daer?
ant. Het is een Kausse.
- 77a *vrage.* Hayr herwaerts, hayr derwaerts, heft de beenen op, en set-se daer.
antw. Het is eene kausse.
Cf. Taylor 1416-1419, Rolland № 135.
QDR 10: *Poil de ça & poil de là / Hausse la jambe mects le là? – La chausse.*
DFMA № 135: *Demande. Velu dehors, velu dedens, / Haulce ta jambe et fier tout ens. Response. C'est quant on voeult chauser unes chaussees.*

- 78 *vra.* Wie dreygt, en kan niet een woord spreken?
ant. Den Vinger.
 QDR 11: *Qui menasse & ne peut dire mot? – Le doigt.*
- 79 *vra.* Wie heeft een ooge in den steirt?
ant. Een braed-panne.
- 79a *vrage.* wie heeft een ooge in den steert?
antw. Een brandt-panne (lees: *braedt-panne*).
 Cf. Taylor № 1302-1308, Rolland № 159.
 QDR 15: *Qu'est-ce qui a vn œil en la queue: – La poille a frire.*
Achterklap 1704: 123: XII. Ick heb' een langen Steert, op 't eynde met een gat, / 'K heb' eenen swarten buyck, daer in komt droogh, en nat. 12. De frikasseer-panne.
- 80 *vra.* Wat is de alderrechtveirdigste zaeke, en die alle zaeken gelyk maekt?
ant. De Balance.
 QDR 16: *Qui est la chose la plus iuste & qui egale toutes choses? – La balance.*
 Vander Veen, *Raetselen* 1653 № 20: Ik word gebruykt tot goet bericht, / In veele zaeken van gewicht, / Die dikwils zijn van groot belangen, / En nergens om, (is 't niet een plaegh?) / Als dat ik op twee zyden draegh, / Soo doetmen my gerecht'lijk hangen. – Een *VVeeghschael* die men bruykt by tyden, / Gelyk ghy weet draeght op twee zijden, / In d'een 't gewicht in d'ander 't goet, / 't Gunt dikwils twist en tweedracht boet, / Bruykt recht gewicht en goede maet, / Op dat 't u Ziele niet en schaed't.
- 81 *vra.* Wat is dit: ik stelde mynen buyk tegen synen buyk, myn rouw tegen syn geschoren, myn hangende in syn gekloven; ik draegden (lees: *draeyden*) het en zag het, ik dede myn werk en ging wech.
ant. Het is een Vrouwe die haer kiste open doet met eenen sleutel.
- 81a *vrage.* wat is dit: ick stelde mynen buyck tegen zynen buyck, myn rouw tegen zyn geschoren, myn hangende in zyn gekloven; ick draeyden het ende sag het; ick dede myn werck en ginck weg?
antw. Het is een Vrouwe die haer kiste open doet met eenen sleutel.
 In de druk van 1738: *draeyden*. Cf. Rolland № 144.
 DFMA № 168: *Demande.* Je mis mon pié contre son pié / Et mon ventre contre son ventre, / Mon pendu contre son fendu, / Et quant il fut ens il harlotta. *Response.* Cest dit pour une huche ou escrin que on defferme atout la clef.
- 82 *vra.* Ik zien het hard, ik zien het steken in eenen muer, ik zien het hard, ik zien het zacht, ik zien het steken in eenen buyk?
ant. Het is deege daer men brood van maekt.
- 82a *vrage.* Ick sien het hard, ick sien het steken in eenen muer; ick sien het hard, ick sien (lees: *sien het*) sacht, ick sien 't steken in eenen buyck?
antw. Het is deege daer men broodt van maeckt.
 Cf. Taylor № 1448-1452 § 4, Rolland № 229.
 QDR 25: *Ie le vis mol, ie le vis dur / Ie le vis mettre en vn mur / Ie le vis dur, ie le vis tendre / Ie le vis mettre en vn ventre. / Or deuinez sur cest affaire / Comme cela se peut faire. – Cela est entendu de la paste dequoy l'on fait du pain pour manger.*
 Samuel van Huls *Ms.*: *Contraria – Cut en Backoven steectker een taers sij wort slap, deegh het wort hart.*
- 83 *vra.* Eenen beschummelden put, eenen reutel in't gat, wat ding is dat?
ant. Een Moeille, en een Paele die men in den Ove steken.
 In de druk van 1738: *hove*.
- 84 *vra.* Twee verre gaen, twee stille staen, en twee niemands vriend.
ant. De Maen en de Zon, twee bergen en twee Wolven.
- 84a *vrage.* Twee verre gaen, twee stille staen, en twee niemants vriendt?
antw. De Maen en de Sonne, twee bergen en twee wolven.
 Cf. Taylor № 1476-1494 § 14.
- 85 *vra.* Het en heeft vleesch nogte beenderen, nogte kleederen en zit onder de beesten uyt de wyde.
ant. Een en Ram.
 Cf. Taylor № 459, Rolland № 191. De Nederlandse oplossing berust op een lees- of zetfout: *Kam*.
 QDR 26: *Tel n'a ne chair, ne os, ne vesture, / Met cent bestes hors de pasture. – C'est un pigne.*
 DFMA № 27: *Demande.* Il n'est neant plus grant que le pié d'une mulle, et si deboute bien cent bestes de leur pasture. *Response.* Ce est dit pour ung pigne, qui abat les poulz de la teste.

- 86 *vra.* Ik hebbe hem zien scheiren, ik hebbe hem zien weder botten, ik hebbe hem zien vallen in de kuyp, van de kuyp in het vat, en van het vat in de aerde met goeden wind en donder?
ant. Het zyn Raepen.
 QDR 27: *Ie l'ay veu rez, ie l'ay veu tondre / Aussi ie l'ay veu souuent fondre, / Puis ie l'ay veu en la cité / Et lors grands ventz a excité. / Or deuinez sur cest affaire / Comme cela se peut faire. Responce. Cela est entendu des raues & des naueaux.*
- 87 *vra.* Ik hebbe zien sterven zonder honderd-mael te sterven eenen dooden den welken naer syne dood niet dood en was.
ant. Het is eenen Religieus in een Klooster.
 QDR 23: *I'ay veu sens œil mourir vn mort / Qu'apres sa mort ne'estoit pas mort. / Encores vit & n'est point mort / Et tout i'ay sceu apres sa mort. / Or deuinez sur c'est affaire. / Comme cela se pourroit faire. – Responce, on peut entendre cecy d'vn religieux aueugle, lequel est mort au monde, ou d'vn lepreux Aueugle, lequel on rend comme s'il estoit mort.*
- 88 *vra.* Eenen Vader heeft twelf Zonen, en elken Zone heeft'er dertig de helft witte en de helft zwarte.
ant. Het is een jaer, de twelf Maenden en de dertig dagen van de Maend.
 Cf. Taylor № 983 (dag en nacht), № 984 (jaar).
 QDR 4: *Vn pere à douze fils, chacun d'iceux en a trente moytié blans moitié noirs. – L'an, les douze mois, & les trente iours du mois.*
- 89 *vra.* Eenen wird geboren voor synen Vader, en doode den vierden van de weireld, ontschaekte syne grootmoeder en keerde tot den buyk van synen Moeder.
ant. Het is Caïn: want hy is geboren geweest, en Adam synen Vader niet: hy doode synen Broeder Abel die den vierden mensch van de weireld was, want sy en waeren noch maer vier hy heeft ontschaekt de aerde, de welke moeder is van synen Vader om synen Broeder Abel te begraven, en ten lesten naer syn dood is hy geleyd in den buyk van de aerde, de welke onse voester-moeder is.
 Een variant van het bekende Cain-raadsel.
 QDR 5: *Vn naquit deuant que son pere, / Et le quart du monde tua, / Sa gr[and]mere depucela, / Reuint au ventre de sa mere. – Cayn.*
- 90 *vra.* Ider-een die wenscht my, en die my heeft bekomen die haet my, nu ben ik geacht, dan luttel gepresen, sommige achten my groot ende eerlyk, en andere versmaeden my, hoe het is ofte niet moet grootelyk geëert en geacht worden, om d'experientie de welke my heeft gegeven veele verscheydentheden, veranderinge en vernieuwinge die ik gezien hebbe?
ant. Het is den ouderdom, tot den welken een-ider wenscht te komen, maer daer toe gekomen zynde, men zoude wel willen diën niet hebbe.
 QDR 7: *Chacun me desire, & celuy qui me tient me hait, tantost suis estimée, tantost peu prisée. Aucuns m'estiment grande & honorable, les autres me detestent. Quoy que soit ie suis à honorer ayant veu beaucoup de choses, diuersitez, mutations & grand changements qui m'ont donné experience. – La vieillesse, à laquelle tout le monde (dit Cicero) souhaite de paruenir & l'ayant atteinte on n'en veu point, & commence lon à l'accuser.*
 Vander Veen, *Raetselen* 1653 № 2: *'K En ben 't niet sprak een Jonk-Gesel / 'k En wilde ook niet dat ik het waer / Nochtans so hoop ik evenwel / Dat ik het worden sal hier naer. — 'K En ben niet out sey Jonge-Piet, / De jeught, kan vreught volharder, / Om out te zijn en wensche ik niet, / Doch hoop noch out te warden.*
 Samuel van Huls, *Ms.*: *'k En ben't niet sprack een jonck-gesel / 'k En wild' ooc niet, dat ick het waer / Nochtans so hoop ick evenwel / Dat ick het worden sal hier naer. oud.*
Nederlantschen Sterre-kycker 1705: XXXIII *Raedtsel.* *K'ben 't niet, sprack een jonck ghesel, / K'wilde oock niet, dat ick het waer, / Nochtans soo hope ick evenwel / Dat ick het worden sal hier naer. 33. Die jonck is, en wilt niet out zijn, maer hopt oudt te worden.*
- 91 *vra.* Waer't zaeken ik konde doen het gene dat Get doet, ik zoude willen doen het gene ik noyt en hebbe gedaen: waer't dat ik het dede, ik zoude het doen, als ik het zoude willen doen, ik en zoude niet kunnen.
ant. Het is eenen Vogel genaemd Get, den welken wech vliegt.
 Woordspeling in het Frans: *geai* 'gaai' en *j'ai* 'ik heb'.
Calembours 18XX: 250: *D. Si je faisais ce que Geai fait, je verrais ce que je n'ai jamais fait; si je savais je ferais, quand je voudrais, je ne saurais? R. C'est un oiseau qui s'envole, qui se nomme geai.*
Motz dorez de saige Cathon 1545: P3v: *Si ie faisois ce que g fait, ie ferois ce que ie ne fis oncques. Cest adire. Je feroye ce que fait vng oyseau nomme ge, ou vne letter nomme G qui est mute, ie feroye ce que ie ne fis oncques.*

- 92 *vra.* Wat is dit: vier Celle-broeders die draegen een kiste, en twee lanternen gaen voor?
ant. Een Katte.
- 93 *vra.* Wat is in den dag als een leeder, en 's nachts als een Serpent?
ant. Een Reyg-snoer.
Cf. Rolland № 140.
- 94 *vra.* Wat is dit: het komt in huys en het neygt?
ant. De klinke van een deur.
- 95 *vra.* Ik hebbe gezien op het Veld twee pilaeren, op dese twee pilaeren een fonteyn, een schuere en een oven, een wyde op den oven, en beesten die daer rondom wyden.
ant. Het is eenen recht-staenden man, die water pist met den blooten hoofde.
Cf. Taylor № 1100-1108.
Samuel van Huls, *Ms.*: Buijten de poort daer staen twee staken, op die staken staet een hart, op dat hart daer staet een gapert, op die gapert staet een snuijter, op die snuijter staen twee glasen, op die glasen staet een molen, op die molen staet een veld, op dat veld lopen veel soldaten sonder geld. *Een mensch.*
- 96 *vra.* Wie heeft een Caproen zonder hoofd, eenen buyk zonder darmen, en eenen eers zonder gat?
ant. Een pinte.
DFMA № 59: Demandes. Corps sans teste, manses sans bras, panse sans boutine, et cul sans trou.
Response. C'est ung personnage qu'on dit de quartes.
- 97 *vra.* Om zot te schryven in 't lange met twee letteren, hoe zoude men dat moeten doen?
ant. Men moet schryven een Z op den eenen bil, een T op den anderen en het gat van den eers dient voor de O.
Nederlantschen Sterre-kycker 1714: XVIII. Raedtsel. Hoe soud' ghy Ghesellen / Tot met twee Letters spellen. 28. Met op elcke bille een T. Te stellen, want de O staet in't midden.
Grooten Maestrictschen Almanach 1717: F3v: SPECULATIE. Den Rotten *Satur* en *Mercuer*, / Die saten in des Hemel schuer, / Met de Planeten altemael, / Die discoureerden in haer tael, / En gaeven Raedtsels, out en jonck, / Terwyl men de Bouteille dronck. / Naer veele Raedtsels hier en daer, / Wiert men *Saturnus* spraeck gewaer: / Hy vraeght aen *Venus* de Mevrouw, / Hoe dat sy met twee letters sou / Ten vollen schryven 't woort van *SOT*, / Wel hoe, seydt sy, gy Rommel-pot, / Stelt op uw' aensicht sonder neus / *ST*, soo vindt gy haest de leus, / Want d'Aersgat maeckt een ronde *O*, / Dus hebt gy *SOT in folio*. / Om dese Vraegh wierdt heel den Raedt / Van de Planeten boos en quaedt: / Sy scheyden alle met een stanck, / En lieten staen haer wyn en drank.
- 98 *vra.* Om een troep Gansen over een brugge te doen passeren, zonder dat imand de brugge zoude bederven in't passeren, hoe zoude men dat moeten doen?
ant. Men zoudese al-te-mael moeten steken den bek van d'een in den eers van d'ander, en uwen neus in den eers van de leste.
Hoe saude men een cudde hinnen of haenen over een brugge drijven, sonder dat sy schijten op de brugghe? – Al doen achter malcanderen gaen ende den beck in het gat van de voergaende steecken, ende uwen neuse in het gadt vanden lesten haene of hinne, ende also sijn al de gaeten gestopt! (aangehaald in Braekman 1990: 233, naar een manuscript uit 1685)
ED 59r: Comment voudriez vous mener une douzaine de ieunes oysons, sans foyrer? R. Il faudroit mettre leur bec au cul l'un de l'autre, & vostre nez au dernier.
- 99 *vra.* Welke beeste is het minste opgeblasen van de weireld?
ant. Het is een Verken, want het zoude liever hebben eenen stront in syn ooren.
In de druk van 1738: Antw. Het is een Vercken; want het soude liever hebben eenen stront in syn backhuys, als eenen gouden Rinck in syn ooren.
- 100 *vra.* Wie is den besten Advocaet van dese weireld?
ant. Het is den eers want met een kleyn medecyne maekt hy syne zaeken zoo klaer, dat gyse zoud kunnen drinken en zwelgen zonder knouwen.
- 101 *vra.* Waerom heffen de Honden hun been op pissende tegen eenen muer?
ant. Het is uyt vrees dat hy op hun zoude vallen, daerom gebruyken sy hun been als een steunsel om hem tegen te houwen.
Samuel van Huls, *Ms.*: Een hond licht sijn been op als hij pist, uijt vrees, dat de muer op sijn hoeft mocht vallen.

- 102 *vra.* Wie is den sterksten geweest van de geheele weireld?
ant. Samson.
- 103 *vra.* Wie is den machtigsten, ryksten, en wysten Koning geweest van de héele weireld?
ant. Salomon.

[minneraadsels]

- 104 *vra.* Wat is dit eenen vollen pot wel bereyd, en nochtans en is het gezoden nogte gezouten?
ant. Een Hasenote.
- 104a *vrage.* Wat is dit eenen vollen pot wel bereyt, en nochtans en is het gesoden noch gesouten?
antw. Een Hase-note.
Cf. Taylor № 1187, Rolland № 109.
- 105 *vra.* Zegt eens wat is dit: in de ketele fonteyne gaen (lees: *sy gaen*) ende komen, en daer en is niet eenen zoo kleynen marmiton die syn kappe niet af en doet?
ant. Het zyn herten die in eenen pot zieden.
- 105a *vrage.* Segt eens wat is dit: in de ketele fonteyne zy gaen ende komen, ende daer en is niet eenen soo kleynen Marmiton die zyne kappe niet af en doet?
antw. Het zyn Herten die in eenen pot sieden.
In de 19e eeuwse drukken van de *Konst der Minnen: erten*.
- 106 *vra.* Zegt my welk is de Klok die dag nog nacht en rust.
ant. De Riviere.
- 106a *vrage.* Segt my welk is de kloek die dag noch nacht en rust?
antw. De Reviere.
Cf. Taylor № 114-116: De *klok* berust mogelijk op een leesfout (*chose ~ cloche*).
QDR 11: *Dys moy de grace qu'est la chose, / Qui nuict & iour ne se repose? – La riuiere.*
- 107 *vra.* Van eenen Vogel vliegende door de locht, en meer tier maekende als eenige andere, hebbe ik de kracht wech genomen, daer naer met den Zweirde af-gekapt: daer mede niet genoeg hebbe 't gesteld in eene duystere plaetse, en uyt-gerekt op oude lyne doeken, zoo dat het gaf door syne keile zulken zwaerigheyd, dat de heele weireld zig hier van gevoelde, d'een wel te vrede en d'ander qualyk. Ten kortsten daer en is geen Koningryk nogte Republieke, de welke door dese vervaerelyke zwertigheyd niet en is verwoest ofte onderhouden?
ant. Het is de schacht van een Ganse, de welke men steekt in eenen Inck-koker, om op papier te schryven.
- 107a *vrage.* Van eenen Vogel vliegende door de locht, ende meer tier maekende als eenige andere, hebbe ick de kracht weg genomen, daer naer met den sweerde af-gekapt: daer mede niet genoeg hebbe 't gesteld in eene duystere plaetse, en uytgerekt op oude lyne doecken, soo dat het gaf door zyne kele zulcken swarigheyt, dat de heele weireld sig hier van gevoelde, d'een wel te vreden en d'ander qualyck. Ten kortsten daer en is geen koninckryck, Republiecke; de welke door dese vervaerelycke swarigheyt niet en is verwoest ofte onderhouden?
antw. Het is de schacht van een Ganse, de welke men steeckt in eenen inct-koker, om op papier te schryven.
Cf. Taylor № 674-677. Een variant van het bekende pen-raadsel. In de drukken van de *Konst der Minnen* is *zwertigheid*, de vertaling van *noirceur*, gewijzigd naar *swarigheyt*.
QDR 5: *De l'oyseau en l'air volant, & plus qu'autre bruit menant, la force i'ay ostee puis par glaiue decoupee: non contant en obscure fosse l'ay plongee, & sur vieux drappeaux estendue, tellement qu'elle rendoit par sa gorge vne telle noirceur, que le monde s'en sentoit: les vns d'icelle bien contans les autres mal-contans, Brief il n'y auoit Republique ny Royaume qui par ceste hydeuse noirceur ne fust dissipee & entretenue. – Cest la plume.*
- 108 *vra.* Wat is dit: dit jaer zalder grooten Oorlog zyn tusschen Koningen en Koninginnen, die eyndigen zal door het vuer op het eerste geschreeuw van een vervaerlyke beeste, de welke heeft den mond van hoorne en eenen baert van vleesch? De dooden zonder medelyden zullen opstaen uyt hunne graven, en zullen wandelen op een van de vellen van de vier Evangelisten en zullen gaen tot de fonteyne, de welke distileert het water door eenen zyden draed. En verroerende vele vellen van de doode beesten, zullen roepen en zingen, tot dat den Zone zal synen Vader g'eten hebben in het herte van syne Moeder?
ant. Den Oorlog, dat is van de Kaert-speelders, de welke spelen tot dat den Haen kraeyd, dan worpen sy de Kaerten in't vuer. De dooden zonder medelyden, dat zyn de Religieusen, die uyt de weireld zyn, en staen 's morgens uyt hunne bedde op om nae de Kerke te gaen, alwaer genomen hebbende Wy-water met den Wy-water quispel gaen zitten voor den Lessenaer, en verroerende eenen grooten Boek, wiëns bladeren van perkement zyn, zingen tot dat de Misse uyt is, hebbende aen hunne voeten schoenen, ofte pantoeffels, de welke solen hebben van ossen leder.

- 108a *vrage*. Wat is dit: dit jaer zalder grooten oorlog zyn tusschen Coningen ende Coninginnen, die eyndigen zal door het vier, op het eerste geschreeuw van een vervaerelycke beeste, de welke heeft den mondt van hoorne ende eenen baert van vleesch. De dooden sonder medelyden zullen opstaen uyt hunne graven, ende zullen wandelen op een van de vellen van de vier Evangelisten, ende zullen gaen tot de fonteyne de welke distileert het water door eenen zyden draet, en voerende vele vellen van de doode beesten, zullen roepen ende singen tot dat den Sone zal zynen Vader g'eten hebben in het herte van zyne Moeder?
antw. Den oorlog dat is van de kaert-speelders, de welke spelen tot dat den Haen kraeyt, dan worpen zy de kaerten in 't vier. De dooden sonder medelyden, dat zyn de Religieusen die uyt de weirelt zyn, ende staen s'morgens uyt hun bedde op om naer de kercke te gaen, alwaer genomen hebbende wy-water met den wy-water-quispel gaen sitten voor den lessenaer; ende verroerende eenen grooten boeck, wiens blaederen van perckement zyn, singen tot dat de Misse uyt is, hebbende aen hunne voeten schoenen oft pantoeffels, de welke solen hebben van Ossen-leder.

Dit vraagstuk gaat vermoedelijk terug op een spotprognosticatie uit 1512 (bijlage V). Sommige raadselmotieven zijn ouder bekend, cf. Taylor № 539-543, Rolland №272, Clemen 1909. Cf. № 67.

QDR 1573: 22: En ceste presente annee au tresnoble climat du Royaume de France ont cogneu & cognoissent tous les plus grands Astrologues par les planettes qui regnent a present: que plusieurs creatures doibuent naistre deux fois sur la terre. Lesquelles auront piedz de Griffon barbe de chair, & visaige de corne. Et si tres-fort crieront de nuit qu'elles feront leuer les corps sans ames. Et lesdicts corps sans ames feront si merueilleux bruit qu'ils contraindront leuer les gens morts qui lors chemineront sur le dos des quatre euangelistes & iront aux eaux qui distillent & tombent par fils de soyes. Puis apres prendront & manieront les peaux des bestes mortes en criant, hurlant & menant merueilleux bruit, de sorte que lesdicts corps morts ne cesseront iamais de crier & faire tel fruit (lees: *bruit*) iuques a ce que le fils ayt mengé son pere dans le ventre de sa mere.

DFMA № 551. Demandes. Quele chose est ce qui a gheule d'os et barbe de char, et par nuit jette un si hault cri qu'il fait entrer les blans vestus ou ventre leur mere, dont jamais ne vuident qu'ilz n'aient mengié leur pere? Response. C'est un coq, qui a bec d'os, barbe de char, qui chante de nuit, pour le cry duquel les blans moines se lievent et entrent en l'eglise, qui est le ventre de leur mere, et illec celebrent et menguënt leur pere, Nostre Sauveur Jhesucrist.

MR: The 7. Riddle. What Kings, Quéenes, and their seruants be they, that bee burnt once a yéere, and bee cut and torne as small as flesh to the pot. Solution. Those bee the Kings and Quéenes and varlets among the cards, that be some burned, and some torne, and some cut.

MR: The 11. Riddle. Of what facultie be they, that euerie night turne the skins of dead beasts. Solution. Those be the religious persons, for euerie night at Mattens, they turne the leaues of their Parchment bookes, that bee made of shéepe skinnes, or calues skinnes.

- 109 *vra*. Wat verschil is'er tusschen eene Vrouwe en een half-hout?
ant. Dat eene Vrouwe altyd preutelt en kekelt, en het half-hout en sprekt niet een woord.
- 109a *vrage*. Wat verschil is'er tusschen eene vrouwe ende een half-hout ?
antw. Dat eene vrouwe altydt preutelt en ketelt, ende het half-hout en spreekt niet een woordt.
- 110 *vra*. Wat is dit: het was eenen Koning van grooter macht,
die leefde by dagen en by nachte,
nochtans en heeft hy Huys, nogte Kasteel,
nogte naermaels eenig deel?
ant. Eenen Boxharing.
- 110a *vrage*. Wat is dit: het was eenen Coninck van grooter machte,
die leefde by daegen ende by nachten,
nochtans en heeft hy huys nochte Casteel,
nochte naermaels eenig deel?
antw. Eenen Boxhaerinck.

Het haring-raadsel is een kortere versie van een raadselgedicht dat voor het eerst is aangetroffen in het Visboeck van Coenen, en in verschillende Nederlandse raadselboeken is opgenomen.

Coenen, *Visboeck* 1578: 24v (KB): Het es een Coninck van groote macht / Die altijt reyst bij dage ende bij nacht / Nochtans en heeft hij burch noch casteel / Hi en heeft in hemel in aerde inde helle geen deel / Het is heyden noch kersten u wel versint / Nochtans is hi al der werelt vriend / Elc wenst hem doot of ghevanghen / Nae hem hebben veel menschen verlangen / Wij kersten laten voor hem so menich man / Soe dat wijf ende kinderen beschrijven dan.

Coenen, *Visboeck* 1585: 13r (Köln): Raetsel Het is een Conynck groot van achte Die altijt royft bij daghe en bij nachte Hij en heeft berch noch Casteel Jn hemel in aerde noch oor Jnnder helle heift hij gheen deel Hij en js noch Christen Noch gheen heijden dit wel versint Nochtans js hij veel menschen vrint Egljck wenscht hem doot ofte geuanghen, Nochtans hebben wij na hen verlangen, Ende wij Christenen laeten voor Hem alzoemenigen man, Dat wijfs ende kinders beschreyen dan, Raet alle die dit lesen went Conynck js dezen. [= haring]

Raetsel-Boecxken 1598: C1r: Raedt. Het is een Coninck van grooter macht, / Hy reyst soo wel by daghe als by nacht, / Hy heeft Borch noch Casteel, / In Hemel of op Aerd' gheen deel, / Hy is Heyden noch Christen, dit wel versint, / Nochtans is hy veel Menschen vrindt, / Elck wenscht hem doodt of ghevangen, / En hebben nae hem groot verlanghen, / Om hem te vanghen blijft menich man, / Seght my, wie is dese Coninck dan, Antvvoordt. Den Harinck.

Aenygmata Moralia 1604: 30: Es ist ein König von grosser macht, / Er reiset so wol bey tag als bey nacht, / Kein Schlos oder Burg vber manche meil, / Hat weder im Himmel noch auff Erden theil, / Er ist auch weder Heid noch Christ, / Noch begert man sein zu jeder frist. / Jeder wunscht jhn todt oder gefangen, / Haben nach jm ein gros verlangen. / Das man jn fang, kost vielen, Ir leben, / Sag wer ist dieser König eben. Ant. Der Hering.

Mersch, *Raetselboeck* 1593: 85: Dat Cxxxvij. Raetsel. Eer Ninus de eerste Coninck regneerde / En eer Semiramis ghecroont triumpherde / Was ick met der Croone begaeft, hoe ick gheschent,,zy / Ick reyse met een groot heyr, als de gheunieerde / Schoon ghewasschen, blinkend' als gheglaseerde, / By den Leviathan woon ick, daer ben ick gewent,,vry, / Nae mijn doodt word' ick vercocht, wie kent,,my? — Op't Cxxxvij. Raetsel. Den Harinc swemt met hoopen, als een heyr cracht, / In der nacht siet men hen als de gewapende blincken / In der Zee woont den Leviathan veracht, / Dats de Wal-Slanghe, die veel water can drincken, / T' grouwelijcxste Zee-monster, nae Jobs bedincken, / Den Harinck wert vercocht, van kaken berooft, / Is hy gheen Coninck? Hy heeft een Croone int Hoofd.

Bailliu, *Gulden Raetsel-boeck* 1664: 78 № 146: Een Koningh groot geacht, / Hy reyst by dagh en nacht, / Hy heeft huys noch kasteel, / Noch op de aerd' geen deel: / De Jeught die wenscht hem doodt, / De Oude hem gevangen, / Als hy komt in de noodt / Duysent na hem verlangen. Den Haringh.

Nederlantschen Sterre-kycker 1711: XL. *Raetsel*. Ick ben n'en Koninck van grooter macht, / Reys door de Wereldt dagh en nacht / Met seer veel Volck, loop altijd snel, / Voor my en is Hemel nocte Hel. 40. Den Koninck van den Harinck.

Samuel van Huls, *Ms.*: Ik ben een coning van grooter machte, / Ik reijst by dage so wel als bij nachte, / 'K heb geen herberg noch casteel / Aen hemel noch aen aerde heb ick deel / Als ik dood ben of gevangen / Sijnder dusenden die na mij verlangen. haring

111a *vrage*: wat is eene schoone Vrouwe?

antw. Eene liefhelycke leugen,
een helle voor de ziel,
eenen Hemel voor de oogen,
een Vagevier voor de borse,
een heel noodtsaekelyck quaedt,
dat de natuer bemint,
en het verstand versmaet,
eenen Engel in den schyn,
en van binnen vol fenyn.

Dit raadsel wordt enkel aangetroffen in de 'Bourgondische' *Konst der minnen*.

Roemer Visscher, *Brabbeling* 1614: 62: Een schoone Vrouw is een lieflijcke loghen, / Een hel voor de ziel, een Hemel voor de ooghen, / Een Vaghevyer voor de beurs, een nootelijck quaet, / Dat de natuer bemint, / en t' verstandt versmaet.

112 V. Waarom heeft de natuur de Vrouwen zoo wel een baard om den mond gegeven als de Mannen?

A. Wyl ze zoo lang niet zouden hebben kunnen zwijgen, totdat ze geschoren wierden.

Dit raadsel wordt enkel aangetroffen in de druk van Nolan (1825) van de 'Bourgondische' *Konst der minnen*. Het raadsel is onbegrijpelijk en moet vermoedelijk anders worden geformuleerd: *waarom hebben mannen een baard om de mond en vrouwen niet*, zoals in het *Straßburger Rätselbuch* № 178 (ed. Butsch): *Rot. Worumb die frawen nit bart schern. Ant. Das sie nit schweigen mögen, so ein redt möcht man sie schneiden*. Een andere, seksueel explicietere optie is: *waarom hebben vrouwen een baard van onderen in plaats van boven*, hetgeen het onderwerp is van een soortgelijke grap van de 17e-eeuwse, Franse straattoneelspeler Tabarin: *Pourquoy la femme n'a point de barbe au menton*.

Aanvulling

63 Tabourot, *Bigarrures*, 1603: 27: Les lauandieres ont vn prouerbe ordinaire, Si vous lauez, ne me le prestez pas: & si vous ne lauez pas, prestez-le moy. Qui s'entend d'une palette ou batoir, propre à lauer les draps.

Minnelyke Raedselen (Demandes d'amours)

- 1 vraege. Ik vraege, oft de Liefde haeren Naem verloren hadde, hoe zoud gyse noemen?
ant. Genoegelyke zoetigheid.
Felberg-Levitt № 192. De meeste edities hebben als oplossing *plaisant sagesse*, sommige *plaisantes folies*. *Mallicheden* betreft dus niet een zelfstandige wijziging door de vertaler, zoals Braekman veronderstelde. Het is eventueel denkbaar dat *soet* is ontstaan als een verkeerde lezing van *sot*.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: *Ic vrage v, oft de liefde haren naem verloren had, hoe soudy se noemen?*
Ant. Genuechelijcke soeticheden.
Nuts, *Conste* 1599 (ed. Braekman 1987): *Ick vraghe v oft de Liefde haren Naem verloren hadde, hoe soudyse noemen? Ghenuchlijcke mallicheden.*
Int Paradijs van Venus 1530 (ed. Braekman 1981): *Vraghe. O eedel ioncheere oft soe ware dat de liefde (daer ghi die natuere so wel af kent als ic ende nech meer) hadde verloren haren name, segt my wat name wildi haer gheuen na gherechtige reden. Antworde Ic soudese heeten Ghenuechlike sotht. want al sijnder veel ghenuechten inder liefden, daer zijn emmers so veel sotheden in ghemengt, als nachts lopen iancken achter straten, den rinck vander dueren cussen daer die liefst woent [...]*
Clucht Boecxken № 285 (ed. Braekman): *Oft so waer dat liefde hadde verloren haren name, segt my, wat name soudy haer gheuen na gerechtige reden? Antwoordt. Ick soudese heeten ghenoechelijcke sotheyt, want al zijnder veel genuchten in der liefden, daer zijn ymmers soo veel genuchten (lees: sotheden) in gemengt, als 's nachts loopen iancken achter straeten, den rinc van der deure te cussen daer die liefste woont, etc.*
- 2 vra. Welk doet de gelieven verkrygen 't gene dat sy grootelyks begeiren?
ant. Ootmoedig verzoeken, en langduerig bidden.
Felberg-Levitt № 120.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: *Vra. Welck doet de gelieven vercrijgen, t'gene dat sy grootelijcx begeeren?*
Ant. Ootmoedich versoecken ende langduerich bidden.
- 3 vra. Wat ding is de gelieven het noodzaekelykste, en dat hun het meeste weird is, ende ter nood meest behoeve?
ant. Schoon spreken.
Felberg-Levitt № 112.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: *Vra. Wat dinc is de ghelieuen nootlijcx, ende dat hen meest weert is, ende ter noot meest behoeuen? Ant. Schoon spreken.*
- 4 vra. In wat maniere kan een wyse Joufvrouwe best geweten, oft de gene die om minnen bid haer van herte bid oft maer met den monde?
ant. Als hy haer mag spreken zonder te veranderen van couleure, bid hyse van ganscher herte.
Felberg-Levitt № 123. Doorgaans bloost de man juist wel (*ne peut parler sans muer*), maar in RDMA bloost hij juist niet (*parler à elle sans muer couleur*).
Nuts, *Conste* 16XX: 119: *Vra. In wat maniere can een wyse Joncvrou best geweten, oft de ghene diese om minnen bidt, haer van herten bidt, oft maer metten monde? Ant. Als hy haer mach spreken sonder te veranderen van couleur, bidt hyse van gantscher herten.*
- 5 vra. In welke Maend zyn de Vryers en Vrysters het meeste ziek?
ant. In de Maend van Mey.
Felberg-Levitt № 218. Ontbreekt in Nuts *Conste*.
Konst der Minnen 17XX: 96: *vrage. In welke maent zyn de Vryers en vrysters het meeste sieck. antw. In de maent van Mey.*
Int Paradijs van Venus 1530 (ed. Braekman 1981): *Vra. In wat maent sijn die lieuerkens aldersiecte, van liefden. Ant. Alsmen die bloemkens pluct, in die mey maent, want dan ys den genuechelicste tijt des iaers [...]*
Clucht Boecxken № 288 (ed. Braekman): *Raet. In wat maent zijn die amouereuskens aldersiecke van liefde? Ant. Als men die bloemkens pluct in de meymaent, want dan ist den ghenuechelijcsten tijt des jaers.*
- 6 vra. Wat ding is't dat men meest gebruykt in't vryen, en dat'er minst dient?
ant. Ydelen klap, en verloren woorden.
Felberg-Levitt № 338. In de Franse teksten enkel: *vaines parolles*.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: *Vra. Wat dinck ist datmen meest gebruyct int vryen, ende datter minst dient? Ant. Ydelen clap, ende verloren woorden.*

- 7 vra. Welk doet dikwils liefde dueren?
ant. Beleeftheyd.
Felberg-Levitt № 121.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: Vra. Welc doet dickwils de liefde dueren? Ant. Beleeftheyd.
- 8 vra. Welk doet de Vryers haer Vrysters meest vertoeven?
ant. Wel zwygen.
Felberg-Levitt № 339.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: Vra. Welc doet de vrijers haer vrijsters meest vertoeuen? Ant. Wel helen
- 9 vra. In wat zaaken zyn de Vryers meest behouden, die de liefde begeiren te genieten?
ant. Getrouwelyk te beminnen.
Felberg-Levitt № 340.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: Vra. In wat saken zijn de vrijsters meest gehouden, die de liefde begeeren te genieten? Ant. Ghetrouwelijck te beminnen.
- 10 vra. Als twee gelieven zyn van een accoord, wat gratie moet'er onder hun zyn, datse geen geschil en mogen hebben?
ant. Onderdaenigheyd.
Felberg-Levitt № 341.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: Vra. Als ij. ghelieuens zijn van een accoord wat gratie moet onder hen zijn, op datse geen geschil en mogen hebben? Ant. Onderdanicheyt.
- 11 vra. Hoe is't Kasteel der Liefde?
ant. Het Fondament is begeirte; de tinnen zyn zuchten, de torens is vermaeking, en de poorten zyn perseverantie.
Felberg-Levitt № 173. Het antwoord is rijmend in de Franse teksten.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: Vra. Hoe ist Casteel der liefden? Ant. t'Foudament is begeerten, de tinnen zijn suchten, de torens is vermaking, ende de poorten zijn perseuerantie.
- 12 vra. Hoe noemt men de tinne van't Kasteel der liefde?
ant. Lokkende gezichte.
Felberg-Levitt № 175.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: Vra. Ic vrage, hoe noemt men de tinnen van t'casteel der liefden? Ant. Lockende gesichte.
- 13 vra. Welk is de woonstede der liefde?
ant. Minnelyk te zwygen den lieffelyken naem der liefde.
Felberg-Levitt № 178. In de Franse teksten: *Celer doucement le doux nom de la table d'Amours*.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: Vra. Welc is de woonstede? Ant. Minnelijc te helen den lieflijcken naem der liefden.
- 14 vra. Wat ding is de gelieven het alderlieffelykste?
ant. Het is den mond.
Felberg-Levitt № 342.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: Vra. Ic vrage u, wat dinc is den gelieuen alderlieffijcste? Ant. T's den mont.
- 15 vra. Welk is de Kamer, daer de plaetse is van alle genuchte en recreatie?
ant. Syne liefde volkomentlyk te genieten.
Felberg-Levitt № 179. In de Franse teksten: *Quel est le nom de la chambre ou les lieux sont de toutes joies et delitz* maar de tekst van Nuts lijkt terug te gaan op een wijziging in RDMA: *Quel est le lieu de la chambre ou les lieux sont de toutes ioyes & delicts*.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: Vra. Welc is de plaetse der cameran, daer de plecke is van alle ghenuchte en recreatie? Ant. Zijn liefde volcomlijc te genieten.
- 16 vra. Hoe moet hy hem houden, die tot zulken vreugd begeirt te komen?
ant. Getrouwelyk komen, ootmoedelyk bidden, wysselyk helen, volkomentlyk minnen, beleefdelyk spreken, alle menschen gespraekzaam zyn, en by maete vriend houdende.
Felberg-Levitt № 180.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: Vra. Hoe moet hy hem hoeden die tot sulcken vreucht begheert te comen? Ant. Ghetrouwelijck comen, ootmoedelijc bidden, wijselijcken helen, volcomelijck minnen, beleefdelijck spreken, alle menschen ghespreekzaam zijn, ende by maten vrient houdende.

- 17 vra. Welk is den dood vyand die dit Kasteel kan beschaedigen?
ant. Af-gescheydentheyd.
Felberg-Levitt № 181.
Nuts, *Conste* 16XX: 119: Vra. Welc is de doot vyant die dit casteel can beschadigen? Ant. Afgescheydentheyd.
- 18 vra. Welk is den naem van den toren der liefde?
ant. Vertrek-plaetsen.
Felberg-Levitt № 174. In de Franse teksten enkel: *nom de la tour*. De vraag ontbreekt in Nuts *Conste*. *Konst der Minnen* 17XX: 96: *vrage*. Welck is den naem van den thoren der liefde; *antw*. Vertreck-plaetsen.
- 19 vra. Weét gy de Roovers te noemen, die dit Kasteel beschaedigen konnen?
ant. Quaede tongen.
Felberg-Levitt № 199.
Nuts, *Conste* 16XX: 120: Vra. Weet ghy de roouers te noemen, die dit casteel beschadigen connen? Ant. Quaey tongen.
- 20 vra. Wat hebt gy liever, te zyn in de liefde, oft datse in u waere.
ant. Datse in my waere.
Felberg-Levitt № 281.
Nuts, *Conste* 16XX: 120: Vra. Wat hebdy lieuer te zyn inde liefde, oft datse in v ware? Ant. Datse in my ware.
- 21 vra. Ik vraege u, oft gy noyt en liet Vrouwe te bidden, uyt vreesse datse u ontzeyde?
ant. Jae voorwaer.
Felberg-Levitt № 54.
Nuts, *Conste* 16XX: 120: Vra. Ick vraghe v oft ghy noyt en liet vrouwen te bidden, van vreesse datse v ontseyden? Ant. Ja voorwaer.
- 22 vra. Welken leyd meer pyne, en laste onder de liefde, die mind zonder syn hert te openen, oft die't zeyd en vrees van te missen?
ant. Den genen die lief heeft zonder syn hert t'ontdekken.
Felberg-Levitt № 23.
Nuts, *Conste* 16XX: 120: Vra. Welcken lijt meer pijnen ende lasten onder de liefde, die mint sonder zyn hert te openen, oft diet seyt *ende* heeft vreesse van te missen? Ant. Die gene die lief heeft, sonder zyn hert t'ontdecken.
- 23 vra. Wat hebt gy liever liefde te genieten en haest te eynden, oft goede hope om altoos te dueren?
ant. Goede hope om altoos te dueren.
Felberg-Levitt № 86.
Nuts, *Conste* 16XX: 120: Vra. Wat hebdy lieuer liefde te genieten *ende* haest te eynden oft goede hope, *ende* dat om altoos te dueren? Ant. Goede hope om altoos te dueren.
- 24 vra. Wat hebt gy liever Jonkvrouwe, oft dat u liefste u kuste, oft dat gy hem kuste, zoo lange tot dat hy hola zeyde?
ant. Ik hadde liever dat hy my kuste.
Felberg-Levitt № 343. Het antwoord in *Den Hof der Liefde* wijkt af van de Franse teksten.
Nuts, *Conste* 16XX: 120: Vra. Wat hebdy lieuer Joncvrouwe, oft dat v liefste v custe, oft dat ghy hem custe so lange tot dat hy hola seyt? Ant. Ic had lieuer dat icken soo lange custen, tot dat hy hola seyde.
- 25 vra. Dry Jonkvrouwen, alle van eenen ouderdom, en alle dry hadden u zoo lief d'een als d'ander, d'een is zeer schoon, d'ander zeer ryk, en d'ander zeer wys: welke zoude gy liever hebben?
ant. De wyse.
Felberg-Levitt № 55.
Nuts, *Conste* 16XX: 120: Vra. Dry Joncvrouwen, alle van eenen ouderdom, *ende* alle dry hadden v so lief d'een als d'ander; d'een is seer schoone, d'ander seer rijcke, *ende* dander seer wijs, welke soudy liefste hebben? Ant. De wijse.
- 26 vra. Waer't dat u lief by u lag handen en voeten gebonden hebbende, zoude gyse hem ontbinden?
ant. Jae ik.
Felberg-Levitt № 344. Ontbreekt in Nuts *Conste* en in RDMA.
Konst der Minnen 17XX: 98: *vrage*. Waer 't dat u Lief by u lag handen ende voeten gebonden hebbende, soud gy-se hem ontbinden? *antw*. Jae ick.

- 27 vra. Wat zoud gy doen om zoo veel glazen als een Meysen oft andere komt te spoelen, te doen breken?
ant. Men moet de glazen stryken met look aen de boorden ofte kanten en die spoelende met water, zullen zonder faelen breken.
Een afwijkende vraag van onbekende herkomst temidden van de minneraadsels.
Konst der Minnen 17XX: 98: *vrage*. Wat soud gy doen om soo veel Gelasan als een Meysen oft andere komt te spoelen, te doen breken? *Antw*. Men moet de Gelasan strycken met loock aen de boorden ofte kanten, ende die spoelende met water, zullen sonder faelen breken.
- 28 vra. Waer't dat u lief ziek waere en niet en konde genesen, ten zy gy hem de helft van u herte gaeft, welke helft zoude gy hem geven?
ant. Die het my believeen zoude.
Felberg-Levitt № 345. Ontbreekt in Nuts *Conste* en in RDMA.
Konst der Minnen 17XX: 99: *vrage*. Waer 't dat u Lief sieck waere, ende niet en konde genesen ten zy gy hem de helft van u herte gaeft, welke helft soudt gy hem geven? *antw*. Die het my believeen soude.
- 29 vra. Ghy hebt een Lief die gy van herte bemind, en gy gaet een jaer lang uyt den lande, en blyft haer altyd getrouwe, meynende dat sy hem (lees: u) gelyks getrouwe zy: als gy ten eynde van den jaere wederom komt, zoo bevinde gy dat sy haer misgaen heeft maer met eenen persoon dies het haer berouwen is, en bid om vergiffenisse, wat hebt gy liever haer dood te vinden, oft in zulk eenen staet?
ant. Ik hadde liever haer dood te vinden.
Felberg-Levitt № 11.
Nuts, *Conste* 16XX: 120: *Vra*. Ghy hebt een lief, die ghy van herten bemint, ende ghy gaet een iaer lanck wten lande, ende blyft haer altyt getrouwe, meynende dat sy v insgelijcx getrouwe sy: als ghy nv t'eynden vanden iare wederom comt, so beuindy dat sy haer misgaen heeft maer met eenen persoon, dies het haer berouwen is, ende bid v om vergiffenis: wat hebby lieuer haer doot te vinden, oft in sulcken staet? *Ant*. Haer doot te vinden.
- 30 vra. Jongvrouwe ik vraege u, oft gy my beminde met vuerige liefde, zoud gy dat imand ter weireld zeggen?
ant. Jae ik aen mynen getrouwen vriend.
Felberg-Levitt № 346.
Nuts, *Conste* 16XX: 120: *Vra*. Joncvrou, ic vrage v, oft ghy beminden met vieriger liefden, sout ghy dat yemant ter werelt seggen? *Ant*. Ja ic tot mijnen vrient.
- 31 vra. Oft uwe Vryster u moeste vyftien-mael kussen, zoud gy die al seffens nemen, oft elken alleen?
ant. Elken alleen.
Felberg-Levitt № 124.
Nuts, *Conste* 16XX: 120: *Vra*. Oft v vrijersse v moest vijftienmael cussen: soude ghy die alseffens nemen oft elcken alleene? *Ant*. Elcken alleene.
- 32 vra. Welken lyd meerder pyne, den genen die jalours is tot de dood oft die haer beminde, ende en vind geenen troost?
ant. Den gene die geenen troost en vind.
Felberg-Levitt № 206.
Nuts, *Conste* 16XX: 120: *Vra*. Welcken lijt meerder pijn den genen die ialours is totter doot, oft die daer bemint, ende en vint geenen troost? *Ant*. Den genen die geenen troost en vint.
- 33 vra. Twee Jongmans beminnen een Jongvrouwe, en sy en bemind maer den eenen, en nochtans doet sy die beyde komen, van den eenen neemt sy eenen Roosen-krans, en aen den anderen geeft sy haer violette Tuylken, dus vraege ik u, welken van beyde sy het liefste heeft.
ant. Den geenen van den welken sy neemt den Roosen-krans.
Felberg-Levitt № 14.
Nuts, *Conste* 16XX: 120: *Vra*. Ic vrage v de ij. Jongmans beminnen een Joncvrouwe, ende sy en bemint maer den eenen, ende nochtans doet zijse beyde comen, ende sy comender ooc, vanden eenen neemt sy eenen roosen crans ende den anderen geeft sy haer Violetten tuylken, dus vrage ic v welken van beyde sy liefste heeft? *Ant*. Den genen van den welken sy neemt.
- 34 vra. Gy hebt een Jongvrouwe lief, en een ander ook, wat hebt gy liever, dat gy alle beyde failleerde, oft dat gyse beyde vercreegt?
ant. Dat wy alle beyde failleerde.
Felberg-Levitt № 25.
Nuts, *Conste* 16XX: 121: *Vra*. Ghy hebt een Joncvrou lief, ende een ander ooc, wat hebby lieuer dat ghy alle beyde faelgeerden, oft dat ghyse beyde vercreget? *Ant*. Dat wy beyde faelgeerden.

- 35 vra. Ik vraege u oft het waere dat eene Vryer syn Lief naeme tot eene huysvrouwe, of de liefde in haerlieden niet en vermindert.
ant. Neen, daer de liefde oprecht is.
Felberg-Levitt № 347.
Nuts, *Conste* 16XX: 121: Vra. Ic vrage v oft ware, dat een Vrijer zijn lief name tot een huysvrouwe, oft de liefde in haerlieden niet en vermindert? Ant. Neent, ist dat de liefde oprecht is.
- 36 vra. Ik vraege u, welk is beter eenen stouten Vryer, oft eenen beschaemden Vryer?
ant. Eenen Vryer stout by manieren.
Felberg-Levitt № 144.
Nuts, *Conste* 16XX: 121: Vra. Ick vrage v, welc is beter, eenen stouten Vrijer, oft eenen beschaemden Vrijer? Ant. Eenen Vrijer stout by manieren.
- 37 vra. Gy zyt uwer twee die eene Jonkvrouwe bemind, en eene van u beyde weét wel dat hyse niet verkrygen en zal, behoort nu den anderen te vreden te zyn datse syn medegezelle verwerue.
ant. Neen.
Felberg-Levitt № 20.
Nuts, *Conste* 16XX: 121: Vra. Ghy zijt uwer twee die een Joncvrouwe bemint, ende een van v beyden weet wel dat hijse niet vercrijgen en sal: behoort nu den anderen te vreden te zyn datse zijn medegesellen verwerue? Ant. Neen.
- 38 vra. Daer zyn dry Jonkvrouwen van eender schoonheyd, en gelyke gratie, een is'er die lief heeft, en en heeft geenen Vryer, en een die noyt gevryd en wird, en de derde heeft een Lief, van wie van dryen zoude de liefde het quaedste om bekomen zyn?
ant. Van de gene die een Lief hadde.
Felberg-Levitt № 64.
Nuts, *Conste* 16XX: 121: Ic vrage v, daer zijn dry Joncvrouwen van eender schoonheyd, ende gelycke gratie, een isser die daer lief heeft, ende en heeft geenen vrijer, ende een die noyt gevrijt en wert, ende de derde heeft een lief: wien van dryen soude de liefde quaetst om bekomen zyn? Ant. Vande gene die een lief hadde.
- 39 vra. Twee Vryers beminnen een Jonkvrouwe, den eenen komt haer liefde te verwerven, en den anderen bid op hope van te verwerven zoo sy komt te sterven, welken van beyden behoort het droefste te zyn?
ant. Den genen die haer liefde verworven heeft.
Felberg-Levitt № 348.
Nuts, *Conste* 16XX: 121: Vra. Ic vrage v: twee Vrijers beminnen een Joncvrou, den eenen comt haer liefde te verweruen, ende d'ander bidt op hope van te verweruen, sy comt te steruen, welc een van beyde behoort de liefste te zyn? Ant. De gene diese verworuen heeft.
- 40 vra. Nu vraege ik u, wat ding is de liefde?
ant. Het is eene onzienelyke begeirte, gekomen door genoegelykheyd, geboren uyt eene goede hanteringe, verçiert met vromigheyd en met eere, met ledigheyd onderhouden, met vroomheyd gevoed, door vreugd verkeert in blydschap en verheuginge, en somwylen vol droefheyd.
Felberg-Levitt № 38. In de Franse teksten: C'est invisible voutenté, conceue de plaisance, nee de bonté, attraiete de prouesse, enluminee d'onneur, paree de vigueur, soustenue par hardiesse, nourrie de soulas, convertie en deduit et en liesse, maar de tekst van Nuts lijkt terug te gaan op een wijziging in RDMA: C'est inuisible volonté, conceuë de plaisance, nee de bonne accointance, de prouësse enluminee, d'honneur paree, de vigueur soustenue par hardiesse nourrie de soulas, conuertie en deduicts & liesse. De laatste zinsnede is een aanvulling in *Den Hof der Liefde*.
Nuts, *Conste* 16XX: 121: Vra. Nv vrage ic v, wat dinc is ooc de Liefde? Ant. T'is een onsielijcke begeerte gecomen door genuchlijchede, geboren wt een goede hanteringe, verçiert met vromicheyt ende met eeren, met sedicheyt, onderhouden door vroomheyd, geuoet door vreucht, verkeert in blydschap enden verheuginghe.
- 41 vra. Jonkvrouwe ik moet U-l. noch dit voor't leste vraegen, oft de blydschap in't herte vermeerdt door goede hope?
ant. Jae't Jongman: want goede hope naest medelyden is het beste dat men onder de liefde vind.
Felberg-Levitt № 56. Deze laatste vraag is niet een toegift van de Nederlandse vertaler, zoals Braekman veronderstelde, maar de laatste vraag van de tweede groep van minneraadsels, *Andere Amoureuse Vraghen ende Gheraetselen*.
Nuts, *Conste* 16XX: 121: Vra. Joncvrouwe ick moet u L. noch dit voor t'leste vragen, oft de blydschap in t'herte vermeerdt door goede hope? Ant. Jaet Jongman fijn: want goede hope naest medelijdentheyd, is d'beste datmen onder de liefde vint.

Bijlage I

Den hof der liefde

Den hof der liefde is een 18e-eeuwse, kleine handleiding voor het hofmaken. Het boekje opent met een voorrede en vier korte hoofdstukjes met praktische aanwijzingen voor de jongeman over houding en gedrag. Dan volgen een aantal conversaties bij wijze van voorbeeld voor de jongen om een meisje aan te spreken, hetgeen al snel wordt gevolgd door het huwelijksaanzoek, het uitnodigen van gasten voor de bruiloft, en het katholieke doopritueel. Daartussen staan enkele gedichten opgenomen. Hierop volgt een verzameling van 110 genoeglijke raadsels en 41 minneraadsels, en het geheel wordt afgesloten met vier korte minnebrieven en een lied.

Inhoud van *Den hof der liefde*

- 1 Titelblad
- 2 Den auteur tot de jongheyd.
- 3 **Den hof der liefde**
- 3 Hoe een Jongman hem moet houden in syne kleederen en manieren.
- 4 Hoe een Jongman niet en moet droevig zyn over syne onvolmaektheyd, nog beroemen over syne schoonheyd.
- 5 Hoe een Jongman hem zal wachten van alle quaed gezelschap.
- 6 Waer, en op wat plaetse een Jongman een Lief zoeken en kiezen moet.
- 8 **Minnelyke saemen-spraek**
- 8 Om te genaken een Dochter in het gezelschap van veele en haer te openbaeren syne liefde.
- 16 Den Jongman omhelsende syn Vryster, moet zeggen de volgende Verskens op haeren mond.
- 19 Hoe een Jongman moet groeten, en spreken aen syne Vryster haer ontmoetende.
- 20 *Den Jongman presenteert de Dochter syn Trouwe.*
- 20 *De Dochter ontfangt de Trouwe.*
- 21 Hoe een Jongman moet spreken tot den Vader van de Dochter, die hy wilt ten Houwelijk verzoeken.
- 21 Antwoord van den Vader.
- 22 Hoe den Jongman, naer dat het Contract van't Houwelijk gesloten en geschreven is, aen syne Vryster eenen Ring zal geven.
- 23 Antwoord van de Dochter.
- 23 Gebed van een beloofden Minnaer.
- 24 Hoe men de Vrienden moet ter Bruyloft nooden door twee van de naeste Vrienden van den Jongman en de Dochter
- 25 *Aenspraek van den Man tot syn Huysvrouwe.*
- 27 *Antwoord van de Vrouwe aen haeren Man.*
- 29 Maniere om te bidden Peter en Meter.
- 32 *Saemen-spraek tusschen eenen pryser en eenen mispryser van het Houwelijk.*
- 34 **Genoegelyke raedselen** by maniere van Vraegen en Antwoorden gesteld.
- 52 **Minnelyke raedselen (I)**
- 59 (aansluitend extra genoegelyke raedselen zonder aparte titel)
- 62 **Vriendelyke minnebrieven**
- 62 Eersten brief: Van de klachten en zuchten eens Minnaers.
- 64 Tweeden zend-brief: Den Jongman tot syn Alderliefste.
- 65 Derden brief: Zeer beklaegelijk tot syne Alderliefste.
- 69 Vierden brief: Eenen Minnaer om getuygenisse te geven van syne getrouwigheyd zend syn Lief desen Brief met een Liedeken.
- 70 **Liedeken** *Een vrouwken heb ik zeer bemind.*

Van *Den hof der liefde* zijn maar vijf exemplaren bekend (die vier verschillende drukken vertegenwoordigen): de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en de Koninklijke Bibliotheek in Brussel bezitten elk een druk uit 1728, en de Universiteitsbibliotheek Gent bezit een druk uit 1738. Deze zijn verschenen te Amsterdam bij Alexander Limman. De Koninklijke Bibliotheek in Brussel bezit nog een ongedateerd maar vermoedelijk laat-18e-eeuws exemplaar dat is gedrukt te Antwerpen bij J. N. Vinck, en de Universiteitsbibliotheek Basel tenslotte bezit een ongedateerd exemplaar dat is gedrukt te Amsterdam. Een veilingcatalogus uit 1806, waarin het fonds van de Gentse uitgeverij Gimblet wordt geveild, vermeldt nog een voorraad van 527 exemplaren van *Den hof der liefde*.

Het *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* (1907: 236) noemt nog een soortgelijke titel: *Het Hofke der liefde ofte vryagie. Met veel schoone Amoureuse Minne-Brieven, en vermaeckelycke Discoursen, en Geraetsels. Oock om Brieven te schryven in cyffer Letters die niemant Lesen en kan als die hem schryven. vermaeckelyck om Lesen. T'Amsterdam By Pieter de Grieck, Achter Burgwal.*

De teksten uit *Den hof der liefde* gaan hoofdzakelijk terug op de onderstaande bronnen, die elk verschillende malen zijn bewerkt en herdrukt. Sommige teksten zijn ook vaker gerecycled.

1. Het eerste gedeelte, tot aan de raadsels, is afkomstig uit *Le jardin d'amour, où il est enseigné la methode & adresse, pour bien entretenir une maistresse*, een boekje dat wordt gerekend tot de zogenoemde *Bibliothèque bleue* of colportageliteratuur in Frankrijk, waarvan de oudst bekende druk uit 1671 is, en dat tot het midden van de 19e eeuw is herdrukt (bijlage II).
2. De gedichten *Aenspraek van den man tot syn huysvrouw* en *Antwoord van de vrouwe aen haeren man*, de vier minnebrieven en het lied *Een vrouwken heb ik zeer bemind*, zijn afkomstig uit de Nederlandse bewerking van Ovidius' *De arte amandi* door Andries Nuts, *De conste der minnen*, waarvan de approbatie dateert van 29 augustus 1587, en de oudst bewaarde druk van 1599 is (bijlage III). Hier is de druk uit ca. 1605 geraadpleegd. De vier minnebrieven uit *Den hof der liefde* zijn respectievelijk de brieven 19, 20, 15 (iets verkort) en 21 uit *De conste der minnen*.
3. Ongeveer de helft van de 110 genoeglijke raadsels is afkomstig uit de *Demandes joyeuses*, een boekje met ongeveer 80 raadsels en schertsfragen dat voor het eerst in druk verscheen aan het einde van de 15e eeuw en tot in de vroege 17e eeuw is herdrukt. Er zijn maar een tiental exemplaren van dit boekje bekend, en nog minder bewaard gebleven. Roy (1977) bezorgde een kritische editie van deze raadsels.
4. Ongeveer een zesde van de 110 genoeglijke raadsels is afkomstig uit de bundel *Questions et demandes recreative*, toegeschreven aan Antoine du Verdier, bibliograaf en lid van de hofraad van het Franse Hof. De eerste druk verscheen in 1568, en ook dit werk werd verschillende malen herdrukt. Hier zijn de drukken uit 1573 en 1577 geraadpleegd.
5. De minneraadsels zijn afkomstig uit de *Demandes d'amour*, een boekje met twee reeksen van vragen dat voor het eerst in druk verscheen aan het einde van de 15e eeuw en waarvan ongeveer 20 drukken bekend zijn. Rond 1530 verscheen er al een Nederlandse bewerking hiervan getiteld *Int paradys van venus*, waaruit het *Clucht boecxken*, een 16e-eeuws raadselboek, ook een aantal raadsels overnam. De minneraadsels in *Den hof der liefde* vertegenwoordigen een andere vertaling. Gezien bepaalde corrupties zijn ze waarschijnlijk afkomstig uit een latere druk van de *Demandes d'amour*, zoals opgenomen in een bundel die vanaf het midden van de 16e eeuw verscheen onder titels als *Recreation et devis d'amours* (1558) en *La recreation, devis et mignardise amoureuse* (rond 1570), waarin allerlei teksten rondom het thema van liefde en het hofmaken zijn samengebracht. Deze bundel is ook vertaald naar het Nederlands onder de titel *De Recreative devisen, ende amoureuse lieflijcheden*. In *De conste der minnen*, een van de bronnen van *Den hof der liefde*, komen woordelijk dezelfde minneraadsels voor, maar enkele ontbreken. Mogelijk hebben zowel *Den hof der liefde* alsook *De conste der minnen* hun minneraadsels overgenomen uit *De Recreative devisen*, maar dit valt vooralsnog niet nader vast te stellen, omdat de druk van dit werk uit 1582 zoek is, en het desbetreffende katern uit de druk van 1599 eveneens. Herk (2012: 262) vermeldt een derde exemplaar in de Bibliothèque Nationale de France: 8-YTH-68983.

Daarnaast zijn er enkele korte teksten en fragmenten van teksten opgenomen in *Den hof der liefde*:

6. Onder de titel *Saemen-spraek tusschen eenen pryser en eenen mispryser van het houwelyk* staat het lied *Het houwelyk wil ik prysen*, zoals opgenomen in de liedbundel *Hoorns liedt-boecxken* (1659) die herhaaldelijk is herdrukt. Het lied is anoniem maar sluit af met de naamspreuk *Een is meer dan al* die al ouder voorkomt. (<http://www.liederenbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=115362&lan=nl>)
7. Het daarop aansluitende vijfregelige fragment *Die men lang bezueren moet* zijn de laatste regels van het gedicht *Geen genuchten sonder suchten* uit Poirters' *Masker van de wereldt afgetrocken* (p. 174-176), dat voor het eerst verscheen in 1649 en verschillende malen is herdrukt.
8. Het daarop aansluitende gedichtje *Jaegen, visschen, vryen* is eveneens afkomstig uit Poirters' *Masker van de wereldt afgetrocken* (p. 177).

De gedichten *Den jongman presenteert de dochter syn trouwe* en *De dochter ontfangt de trouwe* zijn van onbekende herkomst.

De namen die worden gebezigd in *Den hof der liefde* zijn gewijzigd ten opzichte van *Le jardin d'amour*: in *Le jardin d'amour* heet de genode vriend *Guillaume* in plaats van *Jacques*, en heten de huwelijkskandidaten *Noel Picot* en *Marie Garnier* in plaats van *Peeter Picot* en *Maria Gautier*, en zijn de doopnamen voor het kind *Nicolas*, *Noël*, *Marie* of *Anne*, in plaats van *Philips*, *Peeter*, *Maria* of *Catharina*.

Over de drukker van *Den hof der liefde*, Alexander Limman te Amsterdam, is niets naders bekend. De enige andere uitgave op zijn naam is een ongedateerde, maar vermoedelijk 18e-eeuwse, volksuitgave van de *Singende klucht van pekelhaering* van Isaac de Vos. De veilingcatalogus van Gimblet uit Gent, en de namen van de latere drukkers van *Den hof der liefde* wijzen in ieder geval op een herkomst uit de zuidelijke Nederlanden.

Nu zijn er wel meer uitgaven uit de zuidelijke Nederlanden die fictief gebruik maakten een bestaande drukker uit de noordelijke Nederlanden om de (kerkelijke) censuur te ontwijken. Eventueel zou de naam Alexander Limman kunnen berusten op een zetfout in de naam Alexander Lintman, een drukker die werkzaam was in Amsterdam tussen 1664 en 1684 (een slecht gedrukte *nt* kan als *m* worden gelezen). Onder de naam Alexander Lintman verscheen, mogelijk fictief, ook een kluchtboekje, *De ledige uren van Don Quichot*.

Het woordgebruik in *Den hof der liefde* wijst ook op een zuidelijke herkomst, zoals *moesele* (doedelzak), *boxharing* (bokking), *kattinne* (kat), *moeille* (baktrog), *marmiton* (ketel), *karsouwe* (madeliefje), *kekelen* (kijven), *prot* (geluidsnabootsing), *herten* (erwten), *hove* (oven), en, in de druk van 1738, *geraetselen* (raadsels). Sommige van deze woorden waren in de 16e en vroege 17e eeuw ook in de noordelijke Nederlanden bekend, maar zijn naderhand in onbruik geraakt. Opvallend is verder dat spelling in de druk van *Den hof der liefde* uit 1728 moderner is dan die van de druk uit 1738.

Bibliografie

Den hof der liefde

DEN HOF DER LIEFDE Alwaer geleert word de welsprekentheyd tot een Vryster, ende haer door Minne-brieven te behagen. Van nieuws overzien, vermeerdert en verbeterd, in't licht gebrogt tot profyt der Jongheyd. T'AMSTERDAM, By Alexander Limman 1728.

KB Den Haag: KW 32 A 41 (online beschikbaar)

KB Brussel: III 93.086 A

DEN HOF DER LIEFDE, Alwaer geleert wordt de welsprekentheyt tot een Vryster, ende haer door Minne-brieven te behagen. Van nieuws oversien, vermeerdert en verbeterd, int 't licht gebrocht tot profyt der Jonckheyd. T'AMSTERDAM, By *Alexander Limman* 1738.

UB Gent: 7270 (online beschikbaar, de eerste vijf pagina's ontbreken)

Den hof der liefde alwaer geleert word de welsprekentheyd tot eene vryster, ende haer door minne-brieven te behaegen. Van nieuws overzien, vermeerdert en verbeterd, in't licht gebrogt tot profyt der jongheyd. t'Antwerpen: by J. N. Vinck, boekdrukker, in het Klapdorp in de vyf Ringen.

KB Brussel: LP 15.069 A

Den hof der liefde alwaer geleerd word de welsprekendheyd tot een Vreyster, ende om haer door Minne-brieven te behaegen. Amsterdam.

UB Basel: UBH Wack 1603

Overige geraadpleegde oudere werken

HOORNS *Liedt-Boecxken*, [Vol stichtige Bruylofts-sangen](#), Met noch [Eenighe Rijmen op 't Leverken](#). Op nieuw vermeerdert. [Met een Register](#). Tot Alckmaer, [gedruckt by Rem Jansz Boerman](#), [inde Lange-straet](#), 1659.

KB Den Haag: 174 G 16 (online beschikbaar)

ISAAC VOS SINGENDE KLUCHT VAN PEKELHAERING IN DE KIST. DEN LESTEN DRUCK. T'AMSTERDAM, by Alexander Limman. [ca. 1740]

UB Gent: BL 6062* (online beschikbaar)

DE LEDIGE UREN VAN DON QUICHOT, Vervattende vele Aerdige Historien, kluchtige voor-vallen, ende Vrolycke Geschiedenissen. *Seer Nut ende Dinstigh voor Melancolicke Geesten, reysende Liedten etc.* T'AMSTERDAM, By Alexander Lintman, woonende in de Beulingh-straet.

UB Leiden: 1253 E 10 (online beschikbaar)

Geraadpleegde literatuur

Catalogue d'une très-belle et riche collection de livres ... délaissés par feu Monsieur le Comte de Lichtervelde, suivi d'une collection de livres ... délaissés par feu Monsieur J. Gimblet, en son vivant imprimeur-libraire à Gand ... Dont la Vente se fera publiquement ... 10 Mars 1806 ... Gent.

Herk, A. van. 2012. *Fabels van liefde. Het mythologisch-amoureuze toneel van de rederijkers (1475-1621)*. Amsterdam.

Salsmans J., & Rombauts, E. (eds.) 1935. *A. Poirters, Het masker van de wereldt afgetrocken*. Oisterwijk.

Bijlage II

Le jardin d'amour

Le jardin d'amour, où il est enseigné la methode & adresse, pour bien entretenir une maistresse is een kleine handleiding voor het hofmaken. Het boekje, waarvan de oudst bekende druk uit 1671 is en dat tot het midden van de 19e eeuw is herdrukt, wordt gerekend tot de zogenoemde *Bibliothèque bleue*, boeken voor de Franse populaire markt die doorgaans werden gecolporteerd. De verschillende drukken tellen tussen de 24 en 36 pagina's.

Het boekje opent met een voorrede en vier korte hoofdstukjes met praktische aanwijzingen voor de jongeman over houding en gedrag. Dan volgen een aantal conversaties bij wijze van voorbeeld voor de jongen om een meisje aan te spreken, hetgeen al snel wordt gevolgd door het huwelijksaanzoek, het uitnodigen van gasten voor de bruiloft, en het katholieke doopritueel.

De raadpleegbare drukken van *Le jardin d'amour* bevatten als bijwerk geen raadsels maar *Les recreations et devis amoureux*, twintig gedichtjes van vijf regels die twee geliefden met elkaar uitwisselen (aanvang: *Je vous vend le grain de froment*, in een latere druk: *Je vous vend mon petit cœur*). Het gaat hier feitelijk om *venditions d'amour* (liefdesverkoopingen), een hoofs gezelschapsspel dat vaak in samenhang met minneraadsels is overgeleverd. Het is mogelijk dat de druk van *Le jardin d'amour* van Oursel wel raadsels bevat, gezien de subtitel, maar deze exemplaren konden niet worden geraadpleegd.

Le jardin d'amour besluit met vier korte minnebrieven: twee van de jongeman en twee antwoorden van het meisje; latere drukken hebben ook vijf brieven.

Aan het begin van de 19e eeuw verschenen er ook Bretonse uitgaven van *Le jardin d'amour*.

Opmerkelijk is dat de voorrede en de vier hoofdstukjes aan het begin van *Le jardin d'amour* afkomstig lijken te zijn uit Andries Nuts' *De conste der minnen* (bijlage III); er zijn althans geen aanwijzingen dat Nuts zijn werk uit het Frans zou hebben vertaald.

Bibliografie

Le jardin d'amour (selectie)

LE JARDIN D'AMOVR. *Où il est enseigné la methode & adresse, pour bien entretenir une Maistresse. Ensemble les Lettres & réponses, pour l'un & l'autre sexe.* A LYON. Chez IEAN BALAM, Maistre Imprimeur, en ruë Noire. MDCLXXI.

Augsburg Staats- und Stadtbibliothek: LA 5581 (online beschikbaar)

LE JARDIN D'AMOUR. *Où est enseignée la methode & adresse pour bien entretenir une Maître. Ensemble les Lettres & Reponses pour l'un & l'autre Sexe.* A LYON. Chez ANTOINE MOLIN, ruë des quatre Chapeaux. [na 1709]

Bibliothèque Municipale de Lyon: Rés 804975 (online beschikbaar)

Le jardin d'amour, où est enseigné la methode & adresse pour trouver & entretenir une maitresse. Avec des demandes & des réponses joyeuses. A Rouen. Chez Jean Oursel l'aîné, ruë Ecuyere, à l'Imprimerie du Levant. Avec permission. [tussen 1695-174X]

Bibliothèque Nationale de France: 8-BL-32909 (1)

Jardin an Amourousted, *En pelec'h e tisqer ar fêçon evit antreteni ervat eur Vestrez.* E Montoulez, eus a Imprimeri Lédan. [1820]

British Library: 887 g 30 (online beschikbaar)

Geraadpleegde literatuur

Bergeron, R. 1986. Les venditions françaises des XIVe et Xve siècles. *Le Moyen Français* 19: 34-57.

Fillon, A. 1993. La culture villageoise dans le Haut-Maine (1750-1780). *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*. 100: 4. 609-619. (beschrijving van het milieu waarin etiquetteboekje zoals *Le Jardin d'amour* werden gecolporteerd)

Le Menne, G. 1985. Une 'Bibliothèque bleue' en langue bretonne. *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*. 92: 3. 229-240.

Vergelijking van de tekst van het eerste hoofdstuk uit *De conste der minnen* en *Le jardin d'amour*.

Conste der minnen (ca. 1605)	Le iardin d'amovr (1671)	Den hof der liefde (1728)
Voor-reden Ouidij Nasonis.	L'avthevr a la Ieunesse curieuse d'honneur & de bien-dire	Den auteur tot de jongheyd.
<p>Hoe hem een Jongman houden sal, int gaen, wesen, ende spreken.</p> <p>Hoe dat men hem niet en sal verlaten op sijn schoonheyd, noch oock den moet niet verloren gheuen, al en ismen met schoonheyd niet begaeft.</p> <p>Men sal hem wachten van alle quaet gheselschap, daermen eenichsins door soude mogen onteert worden.</p> <p>Hoe ende waer datmen een lief vinden ende krijghen sal, ende datmen sal sien na sijns ghelijcke van state ende machte.</p> <p><i>Hoe hem een Jongman houden sal, int gaen, wesen, ende spreken.</i></p> <p>IST dat ghy O Jonghers v begheuen wilt tot eenighe amouereusche Jonckvrouwen, om een Lief te hebben ende te beminnen, waer mede ghy begheert een deuchdelijck ende eerlijck leuen te leyden, soo moet ghy v eerst ende voor al in alle gheschicktheyt ende beleeftheyd reguleren ende draghen, soo wel in uwe cleederen, als inde manieren uwes persoons, waer nae dat somtijds meer ghesien wort dan nae ander dinghen, v altijd reyndelijck en eerlijck in v habijt houdende, soo verre als uwen staat dat vereyscht, op dat ghy niet onder de vuyle, besmeurde, ende onachtsame, als Gorgonus die altijd besmeurt ende bepleckt ginck, stinckende als eenen Bock, gherekent en wort: oock niet seer wtstekende bouen andere met eenighe cleederen oft pompeusheyd, nog oock stinckende ghelijck Rufilius, die altijd eenich Cruyt oft Muschelgiaet by hem was draghende, maer sult in allen v doen ende hanteren middelmate houden, door welcke middelmate die ghy zijt houdende, sult altijd meer vercrijghen ende verweruen by den verstandighen, dan oft ghy die verachte ende versmade.</p>	<p>Comme l'Amoureux se doit tenir & comporter en ses habits & gestes Amoureux ne se doit point fascher de son imperfection, ny glorifier en sa beauté.</p> <p>Que l'Amoureux doit fuyr & esuiter mauuaises compagnies.</p> <p>Où, & en quel lieu l'amoureux doit chercher & choisir une maistresse.</p> <p><i>Comme l'Amoureux se doit tenir & comporter en ses habits & gestes.</i></p> <p>LORS que désirez aymer & cherir vne fille, & semblablement estre aimé & chery d'elle: Pour ensemble faire & mener vne bonne, honneste & heureuse vie, vous deuez auant toutes choses apprendre & sçauoir les vertus de sagesse, grace, honnesteté et prosperité: afin de vous sçauoir bien gouuerner, maintenir & preparer, tant en vos habits & discours, que comme aux mœurs de vostre esprit & geste de vostre corps, sur lesquels souuentesfois est plustost regardé qu'en autres choses.</p> <p>Vous deuez donc auant qu'approcher vne fille pour en faire vostre Maistresse estre propre, bien vestu & couuert, selon vostre estat & qualité, & tenir tousiours vos habits nets, autant qu'il vous sera possible, afin que ne soyez tenu & réputé pour vn paresseux: sale & negligent, comme iadis estoit vn nommé Gergonius, lequel estoit tousiours crotté, gras & puant comme vn bouc. Mais vous ne vous deuez point faire plus braues que tous les autres de vôtre estat, qualité & condition, & que vos moyens le pourroient permettre: iamais en tout & par tout deuez faire selon vôtre pouuoir & qualité, vous monstrant toujours d'vne façon joyeuse, plaisante & agreable. Et ainsi faisant, vous gagnerez beaucoup plus facilement la bonne grace & aimité d'vne sage & honneste fille, & serez aymé reciproquement.</p>	<p>Hoe een Jongman hem moet houden in syne kleederen en manieren.</p> <p>Hoe een Jongman niet en moet droevig zyn over syne onvolmaektheyd, nog beroemen over syne schoonheyd.</p> <p>Hoe een Jongman hem zal wachten van alle quaed gezelschap.</p> <p>Waer, en op wat plaetse een Jongman een Lief zoeken en kiezen moet.</p> <p><i>Hoe een Jongman hem moet houden in syne kleederen en manieren.</i></p> <p>ALS wanneer gy wilt beminnen eene dochter, en insgelyks van haer bemind worden om te saemen eerlyk en deugdelyk te leven, zoo moet gy u eerst en voor al in alle geschiktheyd en beleeftheyd reguleren en draegen, zoo in uwe kleederen en redenen, als in de maniere uws persoons, waer op meer gelet word, als op ander zaeken.</p> <p>Gy moet dan, eer te genaeken een dochter om die te nemen voor uwe Vryster, zyn eerlyk gekleed na uwen staet, uwe kleederen altyd houdende zuyver zoo veel het u mogelyk is, op dat gy niet onder vuyle, besmeurde en onachtzaeme als <i>Gorgonius</i>, die altyd besmeurt, beplekt en stinkende was als eenen Bok, gerekent word, gy en moet u zelven niet fraeyer kleeden als alle de andere van uwen staet en conditie, oft als uwe middelen mogen toelaeten, maer doet alles na uwe macht en qualiteyt, u toónende altyd met een aengenaem en blyde gelaet: en alzoo doende, zult gy ligtelyk winnen de gratie van een wyse en eerbaere Dochter.</p>

Bijlage III

De Arte Amandi oft de Conste der Minnen

Nadat de rederijker Marius Laurier van IJperen in 1564 een vertaling in verzen had vervaardigd van Ovidius' *De arte amandi*, getiteld *Die conste der minnen, de arte amandi*, werkte Andries Nuts deze in 1587 om tot een prozaversie, getiteld *De arte amandi oft de conste der minnen*. Net als Laurier nam Nuts als bijwerk een reeks van minnebrieven en minneraadsels op. De minneraadsels in Lauriers werk zijn overigens van de hand van Marcus van Vaernewijck. De teneur van Nuts editie is evenwel niet zozeer erotisch als wel praktisch, met raadgevingen aan jonge mannen om tot een goed huwelijk te komen. Wel handhaafde Nuts een aantal gedichten van Laurier. Deze omgewerkte editie werd tot het einde van de 18e eeuw herdrukt. De twee raadpleegbare Antwerpse drukken en de Rotterdamse druk uit 1609 bevatten 21 minnebrieven en twee groepen minneraadsels, de drukken uit de noordelijke Nederlanden 19 brieven en enkel de tweede groep van minneraadsels. Overigens hebben alleen de drukken uit de zuidelijke Nederlanden een approbatie, namelijk van *Waltherius vander Steeghen*, een kanunnik die werkzaam was als censor tussen 1574-1579 en 1585-1587; deze approbatie ontbreekt in de drukken uit de noordelijke Nederlanden.

Van de lessen van Ovidius is, afgezien van de titel *De arte amandi*, uiteindelijk niet veel overgebleven. Wel is er al vanaf de uitgave van de eerste Nederlandse vertaling van Ovidius' *De arte amandi* sprake van aanknoping met minnebrieven en minneraadsels.

Inhoud van Nuts' *De arte amandi oft de conste der minnen*, ca. 1605

1	Titelblad
2	Den translateur des boeckx A. N.
3	Totten vrouwen – Totten Berispers
4	Voor-reden Ouidij Nasonis
5	(Het eerste boek, 37 hoofdstukken) Hoe hem een Iongman houden sal...
25	Tot de Ionghe Minnaren
26	(Het tweede boek, 39 hoofdstukken) Hoe dat hy hem bedrogen sal vinden...
65	Een aensprake vanden Man tot zijn huysvrouwe
66	Antwoorde vande Vrouwe tot den Man
67	Den eerbaren leser ende Ionghe Lied en gheluck
69	Amoureuse Zeyntbrieuen 1-21 (er zijn twee brieven met nummer 6, voor de 5e en 6e brief)
115	Liedeken in brief 21: Een Vrouken heb ic soo seer bemint
117	Een Minnaer beclaeght hem
118	Opschriften op de Brieuen
119	Lieflijke Vragen, oft Amoureuse Gheraetselen (I) Ic vrage u, oft de liefde haren naem verloren had...
121	Andere Amoureuse Vraghen (II) Ioncvrou ick vrage u, ende bid u voor den Godt Cupido...
124	Proprieteyten van een schoon Vrouwe
125	Tafel
128	Approbatie 29 augustus 1587, VValtherius vander Steeghen

De opdracht *Totten vrouwen – Totten Berispers* en het slotgedicht *Proprieteyten van een schoon Vrouwe* zijn afkomstig uit Lauriers *Conste der minnen*. Het lied *Een Vrouken heb ic soo seer bemint*, is opgenomen in zijn bundel *Den sleutel der liefden* (eind 16e eeuw) en vervolgens ook in *Een Aemstelredams amoureux lietboek* (1589) (<http://www.liederenbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=24186&lan=nl>).

In latere drukken (behalve die van 1609) ontbreekt de opdracht van de vertaler.

De druk van 1609 wordt aan het eind, bij wijze van bladvulling, gevolgd door een fragment van de minneraadsels van Marcus van Vaernewijck, die expliciet als auteur wordt vermeld.

In de druk van 1737 klopt de nummering tussen brief 12 en 17 niet, en wordt de naam van de censor in de approbatie vermeld als *Waltherus van der Steden*.

In de drukken uit de noordelijke Nederlanden ontbreekt ook de voorrede van Ovidius, zijn er maar 19 brieven (de oorspronkelijke brief 6 en 15 ontbreken, brief 11 en 12 volgen de oorspronkelijke brief 18), en ontbreekt de eerste groep van *Lieflijke Vragen, oft Amoureuse Gheraetselen*, alsook de approbatie.

In de drukken van 1670, 1708 en 1766 is bovendien de opdracht *Totten vrouwen – Totten Berispers* vervangen door de opdracht *Het boeckken tot de Ionghmanen. – Aen de Ionge Dochters*.

Hoewel de brieven tamelijk formeel van aard zijn, eindigt brief 7 onverwacht met een grappig rijmpje: *Blijft gesont tot dat den Hase vangt den Hont, ende een Roose-blat weecht een pont*.

Corresponderende nummers van de brieven

‘zuidelijke’ Conste	‘noordelijke’ Conste	‘zuidelijke’ Conste	‘noordelijke’ Conste	‘zuidelijke’ Conste	‘noordelijke’ Conste
1	1	8	7	15	—
2	2	9	8	16	12
3	3	10	9	17	13
4	4	11	15	18	14
5	5	12	16	19	17
6	—	13	10	20	18
7	6	14	11	21	19

De Arte Amandi ofte de Konst der Minnen

In de loop van de 18e eeuw verscheen er een nogmaals omgewerkte editie van *De conste der minnen*, getiteld *De arte amandi ofte de konst der minnen*, waarin de tekst van Nuts wordt gevolgd door een aantal samenspraken zoals bekend uit *Den Hof der Liefde*. Een aantal hoofdstukken is weggelaten, het aantal brieven is gereduceerd tot zes, en het lied *Een Vrouwen heb ic soo seer bemint* ontbreekt. Enkel de eerste groep van minneraadsels is opgenomen, gevolgd door een groep genoeglijke raadsels. De oudste drukken van deze editie, die werd herdrukt tot in de 20e eeuw, zijn ongedateerd, de drukker fictief, en de naam van de censor verstoethaspeld.

Inhoud van de ‘Bourgondische’ *De arte amandi ofte de konst der minnen*

	Titelblad
	Prent
1	Tot de vrouwen – Tot de berispers
2	Voor-reden
3	(Het eerste boek) Hoe hem een jongman houden zal...
29	Tot de jonge Minnaeren
30	(Het tweede boek) Hoe dat men hem houden zal als men zyn lief gaat besoecken...
60	Minnelycke samensprake tusschen eenen jongman en een jonge dochter
71	Minnelycke samenspraek tusschen den Man en zyne Huysvrouw
71	Antwoorde van de Vrouwe aen den Man
72	Maniere om te bidden Peter en Meter
75	Het derde Boeck: Amoureuse Minnebrieven (zes brieven), en kluchtige Geraedtsels
94	Op-schrift op de Brieven
95	Gedicht of lied: <i>Ach myn alderliefste lief...</i>
96	Amoureuse Geraedtselen (I) Ick vrage u oft de Liefde haeren naem verloren hadde...
101	(aansluitend de genoeglijke raadsels zonder aparte titel)
110	Gedicht: <i>Wilt gy een hups, een rustig Wyf</i>
110	Approbatie Waltherus of Altherus vander Steden

Vrijwel alle drukken voeren als drukker op: *By Broer Jansz, woonende op de Nieuw-zyde achter Burgwal, in de Silvere Kan*. Nu was er inderdaad een drukker van die naam werkzaam op dat adres in Amsterdam tussen 1621 en 1649, maar hem werden wel meer drukken in de schoenen geschoven, tot in de 19e eeuw toe. Pas de drukken van de *Konst der minnen* van na 1850 vermelden de daadwerkelijke drukker (Van Paemel), en van de vroegere drukken is alleen de afwijkende druk van 1825 van Noman niet onder een fictieve naam.

De eerste vier hoofdstukken van het tweede boek zijn teruggeschoven naar het eerste boek, en uit het tweede boek ontbreken de hoofdstukken 20-21 en 30-36.

Er zijn maar zes brieven (de oorspronkelijke brieven 1-5 en 7).

Alleen deze groep van uitgaven heeft de *Minnelycke samensprake tusschen eenen jongman en een jonge dochter* en de *Manier om te bidden Peter en Meter*, zoals voorhanden in *Den Hof der Liefde*; enkel de uitnodiging van de vrienden op de bruiloft daaruit is weggelaten.

Alleen de eerste groep van minneraadsels is opgenomen, gevolgd door de genoeglijke raadsels.

Alleen in deze groep van uitgaven eindigt het boek met het gedicht *Wilt gy een hups, een rustig Wyf* van Cats in plaats van Lauriers *Proprieteyten van een schoon Vrouwe*.

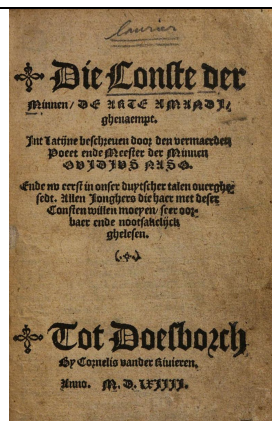
De naam van de censor in de approbatie wordt vermeld als *Waltherus vander Steden* of, in de latere drukken, *Altherus vander Steden*.

Alleen deze groep van uitgaven heeft het gedicht: *Ach myn alderliefste lief*, dat verder enkel is aangetroffen als liedblad (veilingcatalogus *The Romantic Agony*, juni 2012, Brussel, item 291), en in het schoolboek *Gemeyne sent-brieven* van Jacobi in een druk van Joannes Franciscus van Soest (tussen 1750 en 1770).

Bibliografie

De bekende drukken en exemplaren van de Nederlandse vertalingen van Ovidius' *De arte amandi* staan vermeld in Geerebaert 1924: 799-801 onder punt 3 (de vertaling in rederijksverzen van Marius Laurier uit Yperen) en punt 5 (de prozavertaling van Andries Nuts). Online raadpleegbaar zijn 3 sub a, en 5 sub b, e, f, g, i, j, k, m, n, p en q. Er bestaan nog verdere exemplaren, zie hiervoor www.subrosabooks.nl. Niet alle werken zijn reeds in de digitale catalogi van de desbetreffende bibliotheken opgenomen.

Lauriers Conste

Die Conste der Minnen, DE ARTE AMANDI, ghe-naempt. Int Latijne beschreuen door den vermaerden Poet ende Meester der Minnen OVIDIUS NASO. Ende nv eerst in onser duuytscher talen ouerghesedt. Allen Jonghers die haer met deser Consten willen moeyen, seer oorbaer ende nootsakelijck ghelesen. Tot Doesborch By Cornelis vander Riuieren. Anno M.D.LXXIII.

UB Leiden: 1198 G 34 met de annotatie: 'Printed in Vianen by D. Buyter. For W. Silvius in Antwerpen?' (online beschikbaar)
(= Geerebaert 1924: 799 sub 3)

Lauriers werk werd op index van verboden boeken geplaatst in 1570.

De conste der minnen: de arte amandi ghe-naempt.
Antwerpen, Peeter van Keerberghen, 1566

KB Brussel

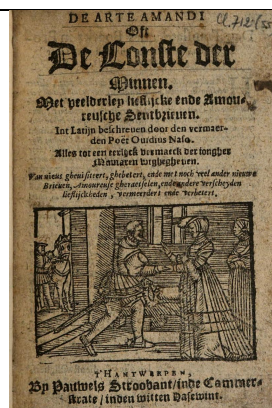
Conste der Minnen
Antwerpen, Jan van Ghelen de Jonghe, 1581

UB Leiden: 1497 F 21: 2 (titelblad ontbreekt)
(= Geerebaert 1924: 799 sub 3)

Nuts Conste, 'zuidelijke' drukken

De arte amandi Oft De Conste der Minnen, In Latijn beschreuen, deur den vermaerden Poët Ouidius Naso. Alles tot een eerlick vermaeck der Jongher Minnaren wtghegeuen. Van nieuus ouersien, verbeteret, *en* met noch veel andere nieuwe Brieuën, Amoueusche raetselen, *en* ander verscheyden lieflickheden vermeerderet, ende vercieret. Tot Dordrecht, By my Pieter Verhaghen. Anno 1599.

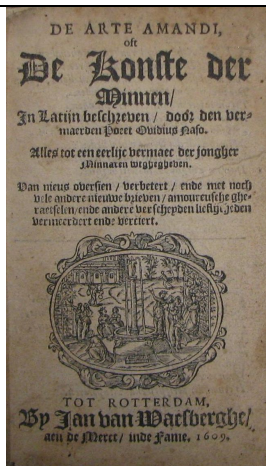
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: KNAW AB G 323 s
(= Geerebaert 1924: 800 sub 5a)

DE ARTE AMANDI Oft De Conste der Minnen. Met veelderley lieflijcke ende Amoueusche Sentbrieuën. Int Latijn beschreuen door den vermaerden Poët Ouidius Naso. Alles tot een eerlijck vermaeck der iongher Minnaren wtghegeuen. Van nieuus gheuisiteert, ghebetert, ende met noch veel ander nieuwe Brieuën, Amoueusche gheraetselen, ende andere verscheyden lieflijckheden, vermeerderet ende verbeteret. T'Hantwerpen, By Pauwels Stroobant, inde Cammerstrate, inden witten Hasewint. [ca. 1605] (met approbatie 1587)

UB Gent: 712/55 (online beschikbaar)
(= Geerebaert 1924: 800 sub 5b)

(heeft dezelfde titelprint als Vos' *Pekelharing* 1699, UBL: TIN 13 B 18:7)

DE ARTE AMANDI, oft De Konste der Minnen, In Latijn beschreven, door den vermaerden Poet Ovidius Naso. Alles tot een eerlijc vermaec der jongher Minnaren wtghegheven. Van nieus oversien, verbeterd, ende met noch vele andere nieuwe brieven, amoureuſche gheraetselen, ende andere verscheyden lieflijcheden vermeerderd ende verciert. TOT ROTTERDAM. By Jan van Waesberge, aen de Merc, inde Fame. 1609.

Bibliotheek Rotterdam: 26 E 5 (Erasmuszaal) (online beschikbaar)
(= Geerebaert 1924: 800 sub 5c)

De arte amandi oft De conste der minnen ... Van nieuws gevisiteert, verbeterd, ende ... vermeerderd ... Antwerpen, by Godt-gaf Verhulst. [1650-1700]

Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience: 755485 [C2-555 i]

De arte amandi oft De conste der minnen ... Van nieuws gevisiteert, verbeterd, ende ... vermeerderd ... Antwerpen, by Hieronymus Verdussen in S. Augustinus. [ca.1690]

Museum Plantin-Moretus / Prentenkabinet Bibliotheek: A 4703.17

DE ARTE AMANDI oft De Conste der Minnen, Met veel-der-leye lieffelycke Amoureuſe Seynt-brieven. In het Latijn beschreven door den vermaerden Poet OVIDIUS NASO. Alles tot een eerlijck vermaeck der Jongge Minnaren uytghegeven. Van nieuws ghevisiteert, verbeterd, ende met vele andere nieuwe Brieven, Amoureuſe gheraetselen, ende verscheyde Lieftelyckheden vermeerderd. T'Antwerpen, By Joannes van Soest, woonende op de groote Merckt in de Pauw, 1737. (met approbatie)

UB Gent: BIB.BL.005462 (online beschikbaar)
(= Geerebaert 1924: 800 sub 5k)

Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience: C 16136 [C2-541 h]

(dezelfde titelprent wordt gebruikt in een 'Bourgondische' uitgave)

Nuts Conste, 'noordelijke' drukken

De Arte Amandi, ofte De konste der Minnen. In 't Latijn beschreven door den vermaerden Poët OVIDIUS NASO. Alles tot een eerlijck vermaeck der jonge Minnaren uyt-gegeven. Van nieus oversien ende verbeterd, met noch veel andere nieuwe Brieven, Amoureuſe Raetselen, en andere verscheyden Liefflichheden vermeer. t'AMSTERDAM, Gedruckt by Jan Bouman, woont op 't Water, Anno 1660.

UB Leiden: 1073 A 9 (online beschikbaar)
(= Geerebaert 1924: 800 sub 5g)

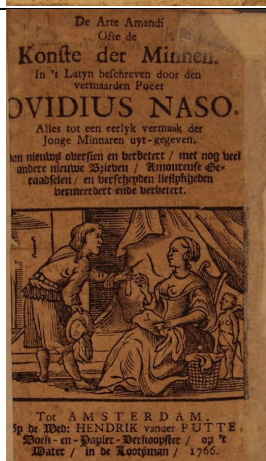
De Arte Amandi, OFTE De Konste der Minnen. In 't Latijn beschreven door den vermaerden Poëet OVIDIUS NASO. Alles tot een eerlijck vermaeck der jonge Minnaren uytgegeven. Van nieuws oversien ende verbeteret, met noch veel andere nieuwe Brieven, Amoureuse Geraetselen, ende verscheyden lieflijckheden vermeerderet ende verbeteret. t'AMSTERDAM, By Michielde Groot, Boeckverkooper op den Nieuwendijck. [ca. 1670]

UB Amsterdam: O61-1427 olim 706 D 9 (online beschikbaar)
 (= Geerebaert 1924: 800 sub 5i)

DE Arte Amandi, Ofte de Konste der Minnen, In 't Latijn beschreven door den vermaerden Poëet OVIDIUS NASO. Alles tot een eerlick vermaeck der Jonge Minnaren uytgegeven. Van nieuws oversien, ende met noch veel andere nieuwe Brieven, Amoureuse Geraedselen, en verscheyde lieflijckheden vermeerderet ende verbeteret. T'UTRECHT, Gedrukt by de Weduwe van J. van Poolsum, woonende op de Plaets tegen over 't Stadthuys. 1708.

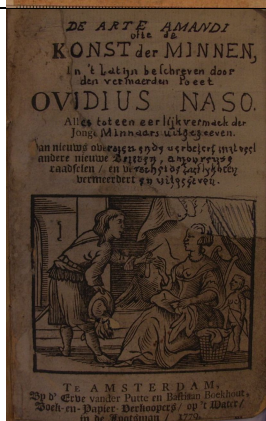
UB Amsterdam: O61-5786 olim 1219 B 31 (online beschikbaar)
 (= Geerebaert 1924: 800 sub 5j)

De Arte Amandi Ofte de Konste der Minnen, In 't Latyn beschreven door den vermaerden Poëet OVIDIUS NASO. Alles tot een eerlyk vermaak der Jonge Minnaren uytgegeven. Van nieuws oversien en verbeteret, met nog veel andere nieuwe Brieven, Amoureuse Geraadselen, en verscheyden lieflijckheden vermeerderet ende verbeteret. Tot AMSTERDAM, By de Wed: HENDRIK vander PUTTE. Boek-en-Papier-Verkoopster, op 't Water, in de Lootsman, 1766.

UB Amsterdam: OK 06-1825 (online beschikbaar)

UB Amsterdam: OK 62-2588 (defectief) (online beschikbaar)
 (= Geerebaert 1924: 800 sub 5m)

[DE ARTE AMANDI, ofte de] K[ONST der MINNEN,] I[n 't Latijn beschreven door den vermaerden Poet] OV[IDIUS NASO.] All[es tot een eerlijck vermaak der] Jonge [Minnaars uitgegeeven.] Van nieuws ov[erzien ende verbeteret, met veel] andere nieuwe [Brieven, amoureuse] raadsele[n], en ve[rscheyde Lieflykheer] vermeerderet [en uitgegeeven.] Te AMSTERDAM, By d' Erve vander PUTTE en Bastiaan Boekhout, Boek-en-Papier-Verkoopers, op 't Water, in de Lootsman, 1779.

UB Amsterdam: OTM: OK 73-696 (voorblad beschadigd)

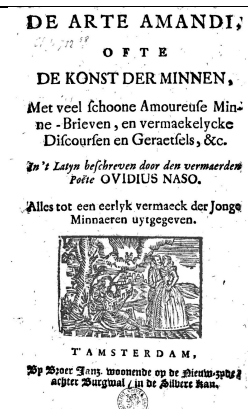
De Arte Amandi OF DE Konst der Minnen, In 't Latyn Beschreeven door den vermaerden Poëet OVIDIUS NASO. Alles tot een Eerlyk vermaak der Jonge Minnaars Uitgegeven. *Van nieuws overzien en verbeterd, met nog veel andere nieuwe Brieven, amoureuze Raatzelen, en andere verscheiden Lieflykheden vermeerderd.* Te AMSTELDAM, By S. en W. KOENE. Boekdruckers, in de Boomstraat. [ca. 179X]

UB Gent: 712/59 (online beschikbaar)
(= Geerebaert 1924: 800 sub 5n)

Bibliotheek Rotterdam: 1234 G 24

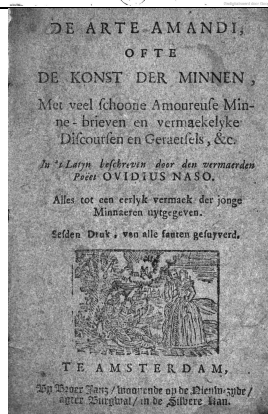
SB Berlijn: Zf 7566 (Kriegsverlust)

Nuts Conste, 'Bourgondische' drukken

DE ARTE AMANDI, OFTE DE KONST DER MINNEN, Met veel schoone Amoureuze Minne-Brieven, en vermaekelycke Discoursen en Geraetsels, &c. *In 't Latyn beschreven door den vermaerden Poëte OVIDIUS NASO.* Alles tot een eerlyk vermaeck der jonge Minnaeren uytgegeven. T'AMSTERDAM, By Broer Jansz. woonende op de Nieuw-zyde, achter Burgwal, in de Silvere Kan. (met approbatie)

UB Gent: 712/58 (online beschikbaar)
(= Geerebaert 1924: 800 sub 5e)

DE ARTE AMANDI, OFTE DE KONST DER MINNEN, Met veel schoone Amoureuze Minne-brieven en vermaekelycke Discoursen en Geraetsels, &c. *In 't Latyn beschreven door den vermaerden Poëet OVIDIUS NASO.* Alles tot een eerlyk vermaak der jonge Minnaeren uytgegeven. Sesden Druk, van alle fauten gesuyverd. TE AMSTERDAM, By Broer Jansz, woonende op de Nieuw-zyde, agter Burgwal, in de Silvere Kan. (met approbatie)

UB Gent: 712/49 (online beschikbaar)
(= Geerebaert 1924: 800 sub 5f)

De Arte Amandi, Ofte De Konste der Minnen, Alles tot een eerlick vermaeck der jonger Minnaren uytghegeven. In't Latijn beschreven door den vermaerden Poët Ovidius Naso. Van nieu oversien ende verbeterd, met noch veel andere nieuwe Brieven, Amoureuze Geraetselen, ende andere verscheyden lieflick-heden vermeerderd. Amsterdam, Ghedruckt by Broer Jansz.

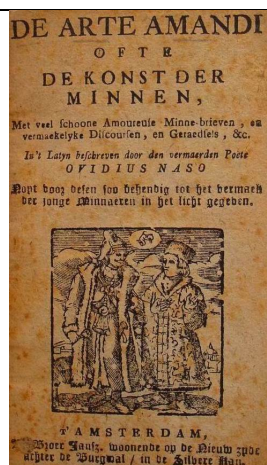
ULB Münster: Nb 1830

De Arte Amandi, ofte de Konst der Minnen, met ... amoureuze Minne-brieven, en vermaekelycke Discoursen en Raedsels, &c. In't Latyn beschreven door ... Ovidius Naso. Alles tot een eerlijk vermaak der jonge Minnaeren uytgegeven. T'Amsterdam: Broer Jansz.

British Library London: 12410.aa.28.(2.)
(= Geerebaert 1924: 800 sub 5d)

De arte amandi ofte Konst der Minnen, met veel schoone Amoreuse Minne-Brieven ... Alles tot een eerlijck vermaec[k] der Jonge Minnaeren u[y]t-gegeve[n]. t'Amsterdam: Broer Jansz.

National Library of Scotland: L.C.3056

DE ARTE AMANDI, OFTE DE KONST DER MINNEN, Met veel schoone Amoreuse Minne-brieven, en vermakelyke Discoursen, en Geraedsels, &c. In 't Latyn beschreven door den vermaerden Poëte OVIDIUS NASO Noyt voor desen soo behendig tot het vermaec der jonge Minnaeren in het licht gegeven. T'AMSTERDAM, By Broer Jansz. woonende op de Nieuw zyde achter de Burgwal, in de Silvere Kan.

KB Brussel: III 93914 A

Veilingcatalogus <http://www.romanticagony.com> (april 2016)

(heeft dezelfde titelprint als Geerebaert 1924: 800 sub 5k)

Ovidius Naso OF DE kunst der minnen ZEER GESCHIKT VOOR ALLE JONGE MINNAARS. Vermeerderd met extra schoone Raadsels en Minnebrieven. Te ZALT-BOMMEL, by JOHANNES NOMAN. Boek- en Plaatdrukker. [1825] (met approbatie)

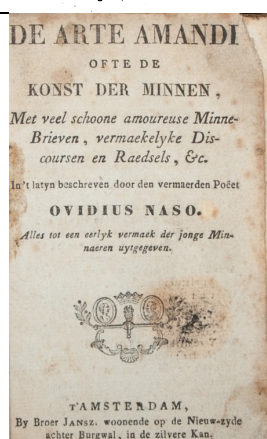
UB Amsterdam: UBM 1493 C 15 (online beschikbaar)

DE ARTE AMANDI OFTE DE KONST DER MINNEN, Met veel schoone amoureuse Minne-Brieven, vermaekelyke Discoursen en Raedsels, etc. In 't latyn beschreeven door den vermaerden Poëet OVIDIUS NASO. Alles tot een eerlyk vermaec der jonge Minnaeren uytgegeven. T'AMSTERDAM, By Broer Jansz. woonende op de Nieuw-zyde achter Burgwal, in de Zilverre Kan. (met approbatie)

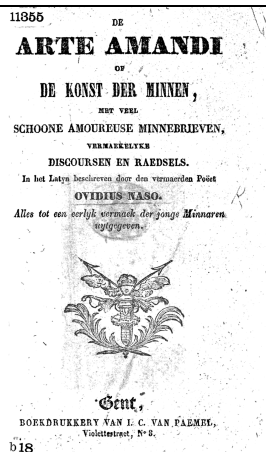
KB: KW 32 H 54 (online beschikbaar)

UB Amsterdam: OTM OK 80-356 (defectief) (online beschikbaar)

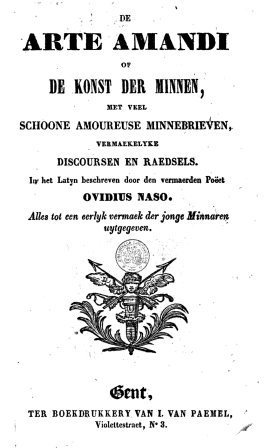
DE ARTE AMANDI OFTE DE KONST DER MINNEN, Met veel schoone amoureuse Minne-Brieven, vermaekelyke Discoursen en Raedsels, etc. In 't latyn beschreeven door den vermaerden Poëet OVIDIUS NASO. Alles tot een eerlyk vermaec der jonge Minnaeren uytgegeven. T'AMSTERDAM, By Broer Jansz. woonende op de Nieuw-zyde achter Burgwal, in de zilverre Kan.

Veilingcatalogus Zwiggelaar (december 2016)

DE ARTE AMANDI OFTE DE KONST DER MINNEN, MET VEEL
SCHOONE AMOUREUSE MINNEBRIEVEN, VERMAEKELYKE
DISCOURSEN EN RAEDSELS. In het Latyn beschreven door den vermaerden
Poëet OVIDIUS NASO. *Alles tot een eerlyk vermaak der jonge Minnaren
uytgegeven.* Gent, BOEKDRUKKERY VAN I. C. VAN PAEMEL,
Violettestraet, № 3. [1848] (met approbatie)

British Library London: 11355.b.18 (online beschikbaar)
(= Geerebaert 1924: 801 sub 5p)

DE ARTE AMANDI OF DE KONST DER MINNEN, MET VEEL
SCHOONE AMOUREUSE MINNEBRIEVEN, VERMAEKELYKE
DISCOURSEN EN RAEDSELS. In het Latyn beschreven door den vermaerden Poëet OVIDIUS
NASO. *Alles tot een eerlyk vermaak der jonge Minnaren uytgegeven.* Gent, TER
BOEKDRUKKERY VAN I. VAN PAEMEL, Violettestraet, № 3. [1848] (met
approbatie)

UB Gent: 4345 (online beschikbaar)
(= Geerebaert 1924: 801 sub 5q)

Geraadpleegde Literatuur

- Arens, J. C. 1958. *Ovide Puritanisé*. De Conste der Minnen bewerkt door Andries Nuts. *De Nieuwe Taalgids* 51: 256-263.
- Arens, J. C. 1959. De Conste der Minnen van Andries Nuts door J. Hz. Krul. *De Nieuwe Taalgids* 52: 43-46.
- Geerebaert, A. 1924. Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche Schrijvers. *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde*. Gent. 175-399, 749-859. (pagina 799 sub 5)
- Huyghebaert, J. 1995. Damme adopteerde de Uilenspiegel van de contrareformatie. *Biekorf* 95: 175-185. (over valse Uilenspiegel-uitgaven van Broer Jansz.)
- Jacobi: GEMEYNE SENT-BRIEVEN; Seer profytelyck voor de Ouders, Meesters ende Kinderen, om te lesen, Brieven dichten, en ordentlyck schryven. Hier zijn noch by gevoeght eenige Notabele dingen, die weerdigh zijn om te Noteren, DOOR HEER JACOBI [...]. T'ANTWERPEN. By Joannes Franciscus van Soest, Boeckdrucker ende Boeckverkooper, woonende in de Cammer-straet in de Schilt van Troyen.
- Kossmann, F. 1940-1942. De Ars Amandi bij de rederijkers van het laatst der 16e eeuw. *Het Boek* 26: 321-356.
- Kossmann, F. K. H. 1941. De sleutel op de Conste der Minnen en de rederijker Marius Laurier van IJperen. *TNTL* 60: 207-227.

Bijlage IV

Vrijerijboekjes

Den hof der liefde en de drukken van de *Conste der minnen* en *Konst der minnen* leverden ook het materiaal aan voor een klein boekje ten behoeve van de vrijerij van 16 en later van 8 pagina's, met richtlijnen voor het gedrag, voorbeelden voor brieven, en idealen in het huwelijk, maar ze bevatten geen raadsels.

Van dit vrijerijboekje zijn vijf exemplaren bekend:

Een genoeghelijck Boeckjen voor de Vryers en Vrysters, hoe hem een Vryer sal dragen, om een vryster te behagen. [17XX]

KB: KW 28 C 7 (digitaal beschikbaar)

Het Nieuw vermakelyk VRYERY BOEKJE, Bestaande in Minne-Brieven, Vryagien en t'Samenspraken, die tussen Vryers en Vrysters voorvallen. t'AMSTERDAM, by HENDRIK REYNDERS, Boekdrukker en Boekverkooper in de tweede Tuynstraat. [1751-1761]

UB Leiden: BKNOOG 381: 5 (Collectie Boekenooogen) (digitaal beschikbaar)

Het Nieuwe Vermaakelyke VRYERY BOEKJE, Bestaande in Minnebrieven, Vryaigen en Zaemenspraaken die tusschen Vryers en Vrysters voorvalle. t'Amsteldam, by BARENT KOENE, Boekdrukker, op de Lindegragt, 1777.

KB: KW 1072 G 28 (digitaal beschikbaar)

Het Nieuwe Vermakelyke VRYERY BOEKJE, Bestaande in Minnebrieven, Vryagien en Zaemenspraaken die tusschen Vryers en Vrysters voorvalle. t'Amsteldam, by S. en W. KOENE, Boekdruckers, in de Boom-straat. [1801-1810]

Meertens Instituut: 259: 2 (digitaal beschikbaar)

Het Nieuwe vermakelyke VRYERY-BOEKJE: Bestaande in Minnebrieven, Vryagien en Zaemenspraaken die tusschen Vryers en Vrysters voorvalle. te Amsterdam, by B. KOENE, Boekdrukker, in de Boomstraat. [ca. 1820]

KB: KW 28 A 52 (digitaal beschikbaar)

Inhoud van de vrijerijboekjes en bronnen

Pag.	Tekst	Bron
A1r	Titel en beschrijving van de inhoud	
A1v	Tot den Vrouwen. Hoe een Jonghman hem dragen moet die uyt vryen gaet.	Conste/Konst < Laurier Gedichtje (onbekend)
A2v	Door groote min gedreven / Heb ik dees Brief geschreven.	Conste/Konst brief 12/16
A4r	Opschrift van de Minnebrieven.	Conste/Konst
A4v	De Vryer presenteert de Dochter sijn Trouw.	
A5r	De Dochter ontfanght de Trouw.	Hof der Liefde/Konst
A5v	Remedie om een moye Vrou te krijgen.	Conste < Laurier (Proprieteyten)
A6r	Een mensche die sich paert, die is veel meer te prijsen.	Sonnet (onbekend)
A6v	Aenspraeck van den Man tot sijn Huysvrouw.	
A7r	Antwoordt van de Vrouw tot den Man.	Conste/Konst, Hof der Liefde
A7v	Hoe een Vryer een Vrijster een Brief schrijven sal.	Conste/Konst boek I, cap. 19
A8r	t'Samenspraeck tussen een prijsjer en een mis-prijser	Hof der Liefde < Hoorns Liedt-Boeck
A8v	Ongeluckigh is hy voorwaer	Conste/Konst einde brief 19/17

De vier nieuwere boekjes eindigen met het sonnet.

Niet alle teksten zijn geheel ongeschonden overgeleverd.

Het oudste boekje is voorzien van verschillende illustraties, waarvan de titelprint ook bekend is uit andere werken (bijlage VIII).

De vrijerijboekjes hadden in ieder geval een bepaalde afzetmarkt: ze zijn gedrukt en herdrukt. Voor zover de vrijerijboekjes elders worden vermeld, wordt er evenwel minder gunstig over gesproken.

Weyerman, in zijn satirische tijdschrift *De Snelziende Lynceus* van 10 februari 1749, schrijft:

Dan zal ik [...], om niets aan myn geluk te doen ontbreken, [...] myn baard laten afmayen, en al de mooiste spreekwyzen van buiten leeren, die in de minnekonst van Ovidius staan, of, om de minste kosten, zal ik een oortje besteen aan een vryeryboekje [...]

In het aan Jacob Lutkeman toegeschreven blijspel *De Wispelturige* uit 1766 staat op pagina 134:

LUCRETIA *tegens Pieternel*. Lees den brief eens en zeg dan, of ik geen gelyk heb.

PIETERNEL *leest en zegt*. Het begin is immers uit een Roman. [...] Hy heeft waarlyk een blad uit de Astrea of Amadis gecopieert, ha, ha, ha. Hoe langer men leest, hoe meer men de schooltrant bespeurt.

LUCRETIA. Laat my den brief noch eens lezen. Gy hebt gelyk, Pieternel. Het begin dunkt my is uit het vryery boekje. *Zy leest voort*. Ha, ha, ha. Die zegswyze is puur, of ik de klachten van Urbanus hoorde. *Zy leest verder en werpt den brief op den grond*. Foey! De drommel! Hy moet een uil zyn, een rechte Jan Klaassen.

Een genoeghelijck Boeckjen voor de Vryers en Vrysters,

hoe hem een Vryer sal dragen,
om een vryster te behagen.

Ten tweeden om een Minne-brief te schrijven
met sijn Opschrift naer behoren,
om een Vryster te bekooren.

Ten derden om syn Trouw te presenteeren,
te vryen met manier, en dat in deught en eeren.

Ten vierden, het cieraet van een Dochter schoon,
een deughdelijcke Maeght verheught een Mans-
persoon.

Ten vijfden, hoe een Man met sijn Vrou
Saligh leven en sterven können.

Ten laetsten, een t'samen-spraeck over het
Houwelijck.

Tot den Vrouwen.

Wacht u gy Vrouwen te genaecken
 Dit boeckken, want het spreekt van minnen,
 Voor Mans personen heb ick 't willen maken,
 Die veel gestadiger zijn van sinnen,
 't Is om leeren hun-lieder Vriendinnen,
 In 't net te brengen, dus van lesen u wacht,
 Maer gy en sult u niet kunnen verwinnen,
 Mijn Gebodt wordt van u lieden veracht,
 Want dat men u verbiet, doet gy dagh en nacht.
 Daerom zijt gy oock dickwils begeekt.
 Al ist dat al contrary, u herte licht,
 En zyt niet tot dit lesen verweckt:
 Want 't is materie voor u suspect.

Hoe een Jonghman hem dragen moet die uyt vryen gaet.

Soo een Jonghman van persoon
 Na een Dochter gaet uyt Vryen,
 Die noch jongh is hups en schoon,
 Die moet seer vroom'lijck stryen,
 En nemen seer wel acht
 Op al haer doen en wesen,
 OP dat hy nimmer mach
 Van sijn Lief zijn mispresen.

Door groote min gedreven, Heb ik dees Brief geschreven.

Aen mijn Beminde Adriana.

Ick en kan niet laten (o Alderliefste) noch ten is my niet
 mooghelijck op te houden, van klagen en kermen, waer in
 dat ghy my nu laet sonder eenige genade of troost, daerom
 soo ben ick noch vriendelijck op u l. begerende dat ghy doch
 desen brief wilt aensien met compasselijcke oogen, en
 overlesen met een barmhertigh innerlijck herte, op dat gy
 doch eens door 't verrmanen van desen brief wilt aensien en
 gedagtich wesen 'tgene dat wy soo meenichmael uyt
 oprechte liefde met malkanderen gesproocken hebben, en
 wat groote liefde dat wy met malkanderen gedragen hebben,
 maer eylacy ick mach wel klagen met weenende ogen dat ick
 u oyt soo vierich-

Sijn leven reyn en vroom
 Geschickt in al sijn woorden
 Op dat die honingh soet
 Sijn liefste lief verkoren,
 En in de kledingh net eerlijck int habijt
 Maer boven sijn staet niet,
 Want dat niet wel en vryt,
 En oock niet al te slecht,
 Want dat niet wel past,
 Een Gortentelder is
 Gemeenlijck in groot last,
 maer alles middel maet,
 Soo wort ghy wel gesien,
 Van Dochters met verstant,
 En andere wijse Lien,
 Want een hoovaerdigh geck,
 Daer mee hout men de spot,
 En seyt het meysje recht,
 Wech, wech ghy malle sot
 Daerom hout doch goe maet,
 In leven en in wesen,
 Soo wort ghy nimmermeer
 Van ymant oyt mispresen.
 Wie soo te leven weet ,
 Met een Dochter vol eeren,
 Krijght nimmer quaet bescheet,
 En doet sijns lusts-begeeren.

A2

lijck bemint heb, dat u liefde die ghy tot my gedragen heb,
 niet beter gefondeert noch geplant en heeft geweest in u
 jonck herte, soo dat u liefde die ghy tot my eerst soo vierigh
 droegh, nu heel verkout is door vermogen van quade tongen
 en door kleynen tegen-spoet; och! ick meende dat u liefde
 my nimmermeer begeben en soude hebben, en my in gener
 manieren verlaten, hoe groote tribulatie dat u aenkomen
 mocht, maer nu ist al contrarie gheworden. Ghedenckt eens
 hoe dickwils dat ghy my voor gehouden en vermaent hebt,
 dat ick doch volstandigh blijven soude in 't geene dat ick
 begonnen hadde, te weten dat ick voorgaen soude in de
 liefde die ick u soo vierighlijck betoonde. Ja hoe dick en
 menichmael hebt gy gesorght ende gevreesst dat ick u
 begeben soude, 't welck ghy altemael aen my niet bevonden
 hebt, maer altydt u l. (o mijn Alderliefste) ghetrouw geweest
 en gebleven, en oock noch sal blijven tot dat de doot de ziel
 van 't Lichaem scheidt sal. Maer besiet en ondersoekt nu
 u selven of ghy niet d' eerste en sijt die ongetrouwigheydt
 hanteert ende gebruyckt, ghy die my soo menighmael tot
 getrouwigheydt vermaent hebt, zijt nu contrarie gevallen, en
 't gene daer voor ghy aldermeest bevreesst waert en besorgh
 hebt dat ick u verlaten soude, dat hebt ghy my nu gedaen en
 my verlaten: maer ick en kan u geen groote schult daer van
 toe-schrijven, mits dat u soo krachtelick overvallen hebben
 sommige quade tongen, die soo vyantlijck hun schijn
 tusschen ons beyden ghestroyt hebben, soo dat ghy door hun
 valsche versierde leugenen alsoo verstoort sijt, dat ghy niet
 eens overdencken en kont 't gene wy malkander toe-geseydt
 ende beloofst hadden, te weten, dat wy malkander soudent
 getrouw blijven in der liefde, op dat wy daer door mochten
 komen tot den Houwelyck-staet, waer na dat ick met groot
 verlangen verlanght hebbe, en door den goeden wille tot u l.
 soo hebbe altyt gehoopt dat ons die

A3

niet belet soude mogen werden, maer als ick meende datter aldernaest had geweest om 't selve te volbrengen, so ist aldaer seer var afgeweest en contrarie geworden. Daerom moet ick nu eylaes al dese groote martelary lijden en genieten, want door de groote vreught en blijdschap die ick meynde van u (mijn alderliefste) te verwerven daer hebt ghy mijn droefheyte en geklaegh voor gegeven en laten aenkomen: soo dat nu al mijn blijdschap in droefheyte verandert is, en al mijn genuchten, rou ende bangicheydt, en myn blijmoedige geest die wort nu sonder eenige genade beswaerd en belast, mijn roepen, kermen en klagen door u ongetrouwicheydt (o myn alderliefste) dat ghy my nu sonder recht of reden bewijst, want ghy loont nu trouwe met ontrouwe, ende al de weldaet die ick u altijd met goeder herten gedaen en bewesen hebbe, die loont en vergelt gy nu met bitter lijden en smerte. Daerom bid ick u, (o mijn alderliefste) dat gy dus opstinaet niet blijven wilt: maer gebruycken natuerlijck verstant, want ten is niet mogelijk dat een oprecht Maegdelijck hert soo straf sonder eenige genade of barmhertigheyt kan lijde, maer in 't ent wort altijd meer voor barmhertigh, lanckmoedigh en goedertieren ghehouden, dan van voor onbarmhertigh, stuer, quaet en opstinaet, dus bid ick u nu (alderliefste) Adriana, dat gy doch een Maegdelijck hert toonen wilt, en helpe uwen armen Dienaer uyt dit groot lijden en verdriet, daer ick nu om uwent wille in gekomen ben, want daer en is niemant die my kan verlossen dan ghy alleen. Sijt den almogende Godt in alder behulpsaemheydt en bystandt bevolen.

Opschrift van de Minnebrieven.

De Eerbare, kloecke, Verstandighe ende Wijse
Dochter, N.

Een ander.

Aen mijn Heere-grondighe en liefste Vriendin
Juffrouw Elizabetha.

Een ander.

Aen mijn lieve en in alles getrouwe Vriendinne Jonck-
vrouw Anna.

Een ander.

Aen d'alderliefste en schoonste der Godinne
Die ick beminne boven der Sonne klaerheit,
Sy desen Brief geschreven uyt vierige minne
die mijn hert ontsteect met druk en swaerheit

Een ander.

d'Alderliefste in 't harte verheven,
Sy desen Brief uyt liefde geschreven.

Een ander.

Aen mijn schoon Lief, mijns herten gerief,
Boven al verheven,
Sy desen Brief, secreet als een Dief,
In de hant gegeven.

Een ander.

Cornelia mijn Lief,
Ontfanckt dees Minne-brief.

A4

De Vryer presenteert de Dochter
sijn Trouw.

DAt gy mijn schoon Lief mogt gebeuren,
Voor eenigh goet in 's Werelts pleyn,
Soo waer voleyndt mijn droevigh treuren
Dat ick lijde om u mijn Lief alleyn.

Wat heb ick meenigh lange wijlen,
Om mijn Lief bedroeft geweest,
Mijn hert dat docht door te snijden
Want ick was stadigh heel bevreest.

Dus bidd' ick u Edel Karsouwe:
Mijn troost en uytverkoren,
Ontfanght Jonghvrou daer is mijn trouw,
Met eer en deughd' kom ick u vooren.

De Dochter ontfanght de Trouw.

MYN Alderliefste wilt niet treuren,
Nu zweer ick daer wy zijn alleyn,
Niemant sal van mijn troost gebeuren,
Als u mijn Lief uyt liefde reyn.

Wat quam mijn dikwils strijt aen zeylen
Door quade tongen voor de deur,
Maer laet ons nu voort alle beyden
Leven en maken geen getreur.

Dus bidd' ick u en wilt onthouwen
Mijn uytverkoren, niemant geloofst:
Ick neem in danck u waerde Trouwe,
Tot Godes eer 't moet zijn geloofst.

A5

Remedie om een moye Vrou te krijgen.

EEn schoone Vrou moet wesen in drie steden lanck
In drie steden breed, en in drie steden kleene
In drie steden root, in drie blanck
En drie steden wit noyt schoonder geene.

In drie steden lanck na mijn vermonden
Dats lanck van vingeren en van Halse lanck,
Ende ten derden oock lanck van lijve bevonden
Dit dient een schoone Vrou na des minnaers danck.

In drie plaetsen breed is een schoon bevanck
Breede schouderen zijn een Vrou wel staende
Breed van heupen, dat is schoon en blanck
En breed het lit van der hande bevaende,
Sijt niet versmaende, als u sulck persoon vleyt
Want sy heeft de rechte schoonheydt.

In drie plaetse kleyne, moet een schoone vrou wesen
Klein van Neusgaten, kleyn van monde voorwaer
Kleyn van Voeten seer edel by desen
Hier aen magmen kennen een schoon Vroulik pylaer.

In drie plaetsen root moet sy oock zijn dats klaer,
Root van Tant-vlees daer mee wert sy vermoeyt
En root van lippen, dat voecht haer oock eenpaer,
En in 't midden der wangen oock rootheydt gestroyt:
Dat en dient niet verschoyt in elck Landouwe.

In drie steden moetmen swartheydt aen haer speuren,
Dats swart van wijn-brauwen en swart van oogen
En swart van de ooghscheelen moeten oock gebeuren
Dus maerktmen een vrou vol schoonheydt doortogen

In drie steden wit, hoort voort ongelogen
De schoonheydt eens vrouwen soet vermanen,
Die van aenschijn, reyn en onbedrogen,
Oock wit lijve gelijk een Swane,
Oock moet sy, ick wane met verstande fijn,
Sneewit van Tanden sijn.

Aenspraek van den Man tot sijn Huysvrou.

MYn beminde Huys-vrou wildy verwerven
Myn gratie soo sorght eerst voor Gods eere
Naest Godt ben ik u sorge tot mijn sterven,
Maer gy moet ons Kinderen gaey slaen seere
Onderhout met neerstigheydt mijn goede leere
Besorght de tafelen in u huys dits mijn gebien
Siet op u Dochters tot elcken keere
Properlijcke bly sal u aensicht sien
In manieren wilt die tot eerbaerheyte keere
Lacht niet te seere, wilt oneere vertreden
U klederen eerlick wilt uytwendigheyte weeren
Sijt niet droeve, als ik bly ben met vreden
Noch bly als ik bedroeft ben met sulcke seden
En die my behagen moet ghy oock verblijden
Breeckt niet in 'topenbaer myn propoost of reden
Mishaget u segget my alleen by tijden
Melt mijn secreten wilt u sulcks vermijden
De jalousye en mach u niet quellen
Misdoen ik u wijst mijn gebreken sonder strijden
Misdoet ghy tegen my bekent u voort stellen
Wilt te bedde niet kijven noch quaet vertellen

EEn mensche die sich paert, die is veel meer te
prijsen,

Dan die alleyne leeft, want so hy komt ten val
Sijn Vriendt hem eenen troost en hulpe wesen sal,
Maer eensaem sijnde, kan hem niemant onder
wijsen.

En twee by een vergaert, hun dickmael verjolijsen
Verwarmt hun saem als 't kout is over al,
Veel beter dan alleen en twee in het getal,
met liefd' raet malkand'ren dienst bewijsen
Als d'eenen is in noot soo komt den anderen aen
Om soo veel hy vermagh met hulpe by te staen
Doch die hem hout allen, en kan oock niemant
minnen,

Gelijk 't dryvoudig snoer dat lichtelijk breekt,
En eenen vrient getrou sijn vrient niet en
versteect,
Soo is d' eendrachtigheyte oock qualijk te
overwinnen.

En slaept niet lange bidt Godt voor alle dingen
Geloofte geen klappen, klopt niet 't mocht u quellen
Den dagh met goede wercken wilt overbringen
Wilt u van disputeren bedwingen
Wacht u van murmureren oft na na te spreken
Met de goede sult ghy u gemeenschap mengen
Maer de quade laet daer van sijn gekeken
Al seggen sy wilt u dan ergens verbreken
Loert niet gelijk de Wout-apen
Dit doende sult gy in mijn armen slapen.

Antwoordt
van de Vrouwe
tot den Man.

MAN begeert ghy dat ick u in sulcks believe?
Niemant dan my alleen suldy beminnen
Naest Godt besorght ons van als, 't ons gerieve
Leert ons Kinders onderdaenigheyte met sinne
Besorght ons huys van spijs en dranck door 't winne
Van uwen arbeyt; op datter geen gebreecken sy
Maect dat ons dienst-boden hun werk wel beginnen
Sijt goet van sprake niet hert tegen my.
Wilt dy dat ick swichte voor dy
Mijn kranckheydt moet ghy oock altemael aensien
Mijn Vrinden moeten u soo wellekom sijn vry
Als ghy wilt dat ick de uwe vrientschap sou bien:
u Dienst-boden meughd bekijven, maer boven dien
Mijn moet ghy alleen soetelijck onderwijsen

Als ghy u met mijn vermaken sult moet geschien,
Daerom en wilje mijn niet onwaerdigh prijzen,
Kom ick blijdelijck tot u verjolijzen,
Tot ons vermaken en sorge verdrijven blent,
Ten is mijn niet genoegh verstaet mijn advijsen
Dat ick u wellekom ben, maect dat my wort bekent
U goetheydt, wildy dat mijn geen jaloersheyt en schent
Die de verdrietigen noch u leden brenghet eerbaer
Wilt met luttel reden u hier absenteren, maer
Siet dat ghy niet langer uyt den huysen en blijft,
En dat ghy mijn dickwils beloofden voorwaer,
Doen ghy mijn vrijde: siet dat sulcks aen u beklijft
En u woorden waer maect wat ghy bedrijft,
Wenst ghy dat ick Penelope wesen souwe?
Soo zijt ghy Ulisses totter doot getrouwe.

Hoe een Vryer een Vrijster een Brief schrijven sal,
en wat woorden dat men daer in sal ghebruycken.

GH y sult u niet laten verdrieten haer somtijts een Brief te
schrijven, waer in ghy geen schoone woorden sparen moet:
ghelyck **Ovidius** seydt, soo en behoort niemandt van
schoone woorden ende groote beloften arm te zijn, smeecken
noch vleyen en mach 'er niet uytblijven, maer ghy sult haer
door Brieven u hert heel openbaren, ende u sin te kennen
geven, want men verwint veel door smeecken ende bidden,
ende men kan oock beter met brieven schrijven, dan men met
den mont spreken kan. Jae sommige dingen kan men door
brieven doen weten dat men met den monde niet en magh
spreken. Ghy sult somtijts in u Brieven die ghy haer schrijft,
beloften doen: want hy is niet stout in dese konste, die niet
en derf beloven. Want beloften, al zyn sy kleyn of groot,
nochtans doen sy altijd de jonghe Dochters haken ende
verlanghen. Maer siet toe dat ghy haer niet en belooft, ten zy
sake

Verdient het eeuwigh leven,
Bewijst hoe waer dat is.
Let op d' ontelbare Maechden,
Die 't Lam al volgen na,
maer of men u dan vraechden,
Of met Abraham Sara,
En Petrus Ledia,
En veel salige paren,
Geestelijcke maechden waren,
Sout ghy niet seggen ja?
Paulus in syne Brieven,
Verheft den maechden staet,
Hy acht na u believeen,
Het Houwelijck niet quaet,
Hy geeft den maechden raet,
Reyn ongehout te blijven,
Ik wil niet met u kijven,
Want ghy 't u niet verstaet.

—————
Ongeluckigh is hy voorwaer,
Die door ongetrouwe liefde,
Heeft moeten proeven een paer,
Haer banden van ongeriefde.

E Y N D E .

dat ghy 't volbrengen meught. Want ist dat ghy boven u
macht belooft soo dat ghy 't niet volbrengen en kont, of haer
niet en kont geven, voorwaer soo suldy u selven een grooten
last op-geleyt hebben. Maer ist sake dat ghy een bemint die
met giften te paeyen is ende altijd begeerigh om te
ontfangen, soo wilt daer afscheyden, en verlatense, wantse
de giften meer soecken dan de persoon. Ende ghy moet u
oock voor al wachten als gy haer een brief schrijft, dat gy
niet onbeschaemt en zijt in 't schrijven, maer wilter alle
eerbare ende manierlijke woorden in setten: want men
verjaeght somtijds door luttel woorden de liefde, die men
met veel woorden niet weder krijgen kan.

t' Samenspraeck tussen een prijsen en een mis-prijsen van 't Houwelijck.

HEt Houwelijck wil ick prijzen,
Holla siet watje doet
Ghy spreeket als de onwijsen
En mist den rechten voet,
Paulus seydt 't is niet goet
Den mensch een Vrouw te raecken,
Ghy gaet 't onrechte laken
Godts-instellingh goet.
Kondy tot dien bestieren,
Bewijsen dat ik gis
Ja na raders manieren,
Soo slady hier oock mis,
Maer by dat gewis,
De Maeghden staet verheven,

Bijlage V

Spotprognosticatie van Prebste Jehan uit ca. 1512.

(Bibliothèque Nationale de France: Res-R-2600)

La prenostication prebste Jehan

Plusieurs me liront qui rien ny entendront
Si ne me lisent tout du long.

La prenostication prebste iehan

Premierement ie treuve *que* en ceste presente annee y aura plusieurs princes comme Roys, Roynes, et leurs seruiteurs *qui* se alieront ensemble, et au commencement auront bonne amitie les vngs avec les autres, mais a la fin auront si grant dissention ensemble *qu'ilz* trebucheront et fineront *par* feu tellement *qu'ilz* seront tous consumez en cendre. Item ceste presente annee grandes merueilles auientront en la terre crestienne. Cest vne creature qui naistra sur la terre, la quelle creature aura la barbe de chair, et le bec de corne: et les piedz comme vng griffon: et a la voix dicelle creature se esleueront plusieurs corps sans ame, faisant bruit a merueilles, et du grant bruyt que les corps sans ame feront, plusieurs gens, comme crestiens et crestiennes au lieu la ou ilz orront ledit bruyt courront sur le dos *dung* des quatre euangelistes, et passeront par vng lieu ou ilz y trouueront abundances de euaues, et le distillent lesd. euaues par fil de soye, et en iceluy lieu trouueront gens mors sans pitie lesquelz remueront peaux de bestes mortes, et ne cesseront lesditz gens mors de crier et de beller iusques a ce *que* le filz ayt menge le pere: et vous certifie estre vray.

Sensuyt la declaration
de ladicte prenostication

Pource *que* plusieurs gens sesmerueilloient de ouyr les choses qui sont contenues en ladicte prenostication iay bien voulu mettre *par* declaration affin *que* nul ne contredise *quelle* ne soit vraye. Jay dit au commencement *qu'il* y aura dissention entre les princes *comme* roys roynes et leurs seruiteurs. Jentens *qu'il* ya plusieurs manieres de gens maintenant *qui* ont tout leurs passe temps a iouer principalement aux cartes dont plusieurs iuremens sy font de iour en iour parquoy ilz ont noyses et dissensions tellement *qu'ilz* iectent les cartes dedans le feu car il ya Roys roynes varletz ce sont les princes de quoy iay *parle* au commencement de ladicte prenostication. Item secondement iay dit qui naistra vne creature qui aura barbe de chair le bec de corne les piedz comme vng griffon et aura vne voix *qui* fera esleuer corps sans ame La creature nest point mal faisant car elle est profitable a toutes gens ladicte creature est vng coq quant il chante a minuyt ou a autre heure Les gens riglez comme religieux, chanoynes sonnent les cloches ie dis *que* lesd. cloches ce sont corps sans ame car quant le peuple entent sonner les cloches il va a leglise et marche et court sur le dos *dung* des quatre euangelistes saint Luc car il a le beuf dont on fait les semelles des souliers Leglise est le lieu ou ie dis que leaue se distille *par* fil de soye cest leaue benoiste qui se iecte *par* soye de porc et en lad. eglise est le lieu ou on trouue gens mors sans pitie ce sont religieux car ilz sont mors au monde et chantent quant *quelqung* trespasse. ilz remuent peaulx de bestes mortes ce sont leurs liures *qui* sont de peaulx de parchemins. et ne cesseront de chanter iusques a ce *que* le filz aura menge le pere: cest quant le prestre a celebre la messe et *qu'il* a vse le corpus domini. Adonc la prenostication sera finie.

Bijlage VI

Droomboek: Genoeglyke raedzelen

De onderstaande, vereenvoudigde edities van het *Droom-boek* uit de zuidelijke Nederlanden, met fictieve uitgevers, worden bij wijze van bladvulling gevolgd door de raadsels 1-12 uit *Den hof der liefde*.

GENOEGELYKE RAEDZELEN, *By manier van vraegen en antwoórdten.*

Vraege. Wanneer is den mensch het hooveêrdigste?

Antwoórd. Als hy kakt en den buyloop (lees: *buykloop*) heeft, want hy zoude niet opstaen voór den Turk.

V. Hoe verre is 't van het opperste der zee tot in den grond?

A. Het is maer het werpe van eenen steen

V. Als Antechrist zal in deéze wereld gekoómen zyn, waer van zal hy het meeste verwonderd zyn?

A. Als men hem de riviere zal toonen want hy en zal niet weéten welk eynde voór of achter moet gaen.

V. Hoe veél kalfs-steêrten zoude men noodig hebben om tot aen de wolken te geraeken.

A. Maer eenen als hy lang genoeg was.

V. Wanneer pist een vrouw het schoonste

A. Als zy gebukt is om te pissen, laet zy eenen wind die de plaets zuyver blaest en dan pist zy veél schoonder.

V. Wat is dit, dat nooyt geweést en is of nooyt zyn en zal?

A. Den nest van een Muys in d'ooren van een Kat.

V. Wat is dit, vier die den Hemel aenzien, vier die den weg slaen, en vier die 't éten draegen?

A. Een Koey, de welke heeft vier voeten, vier memmen, twee horens, en twee ooren.

V. Wie is eerst gestorven op deze wereld

A. Den Ezel.

V. Wat verschil is'er tusschen eenen vest en eenen Peltier?

A. Den Peltier blaest het haer binnen en den vest die blaest buyten.

V. Waerom heeft het Verken zulkelange tanden?

A. Om dat het eét tweemaal geknauwde speyze.

V. Aan wie komt hair voór de huyd?

A. Aen eenen geblomden stront.

V. Hoe zoud gy een vest in twee dylen?

A. Steékt uwen neus in uwen eirs, en zonder twyfel zullen u w twee neus-gaten hem deylen en ieder zal even veél hebben.

DROOM-BOEK MET DESZELFS UYTLEGGINGEN, Waerin uyt natuerlyke oorzake der oude Filosoóphen en Waarzeggers verklaert en uytgeleyd worden alle Droomen oft nagt-gezigten, die den mensch, als hy slaept, voórkomen moógen. *Waer uyt men zyn geluk of ongeluk kan vernemen, zonder enige vermindering der kracht Gods.* T'AMSTERDAM, by de Weduwe van Gysbert de Groot. *Is te koop t'Antwerpen.* by J. THYS Boekdrukker op de Vlasmerkt.

UBL 1191 H 9 (1) (online beschikbaar)

DROOM-BOEK MET DESZELFS UYTLEGGINGEN, Waerin uyt natuerlyke oorzake der oude Filosoóphen verklaert en uytgeleyd worden alle Droomen oft nagt-gezigten, die den mensch, als hy slaept, voórkomen moógen. *Waer uyt men zyn geluk of ongeluk kan vernemen, zonder eenige vermindering der kracht Gods.* *Vertaelt uyt het Hoogduytisch.* T'AMSTERDAM, By Broer Jansz. woonende op de Nieuw-zyde achter Burgwal, in de Zilveren Kan.

UBL 1192 H 9 (2) (online beschikbaar)

Josephus Thys was werkzaam als drukker en boekverkoper in Antwerpen tussen 1816 en 1854. De weduwe van Gysbert de Groot was toen al meer dan eeuw geleden overleden. Wel heeft zij in 1699 een langere uitgave van het *Droom-boeck* gepubliceerd (zonder raadsels).

Broer Jans was werkzaam als drukker in Amsterdam tussen 1621 en 1649. Er zijn geen contemporaine uitgaven van het *Droom-boek* van hem bekend. Deze drukker zijn in de loop der tijd wel meer uitgaven in de schoenen geschoven in de zuidelijke Nederlanden, zowel bij leven als lang na zijn dood.

Bijlage VII

Roermondse almanak: Eenige vermaeklyke vraegen en antwoorden.

In een almanak uit 1789 die werd gedrukt te Roermond staan in katern F (F2r-F2v) zeven raadsels die deels bekend zijn van de verzameling Bourgondische raadsels, deels van het *Straßburger Rätselbuch*.

Eenige vermaeklyke Vraegen en Antwoorden.

Vraag. Waerom is den wind in den winter gemeynlyk kouder als in den zomer?

Antw. Omdat hy 's winters altyd op straet moet slaepen: want een ieder draegt alsdan zorge van deuren en vensters wel toe te maeken, om hem in de huyzen niet in-te-laeten.

Vr. Welke bladers uyt de bosschen worden voor de zuyverste gehouden?

Antw. De hulst-bladers: omdat deze nooyt gebruykt worden om het gat af-te-vaegen.

Vr. Waerom keert den haen op den toren zig altyd met den kop naer den wind toe?

Antw. Opdat hem den wind niet in syn gat zoude blaezen.

Vr. Wanneer heeft eene hoen de meeste pluymen?

Antw. Als den haen op haer zit.

Vr. Op welken tyd doen de tanden meest pyn aen de haezen?

Antw. Als sy door de windhonden gebeten worden.

Vr. Wanneer hebben wy den langsten dag van het geheele jaer?

Antw. Alswanneer wy den kortsten nacht hebben.

Vr. Wanneer zyn de kleyne visschen het beste om te eeten?

Antw. Als men geene groote kan hebben.

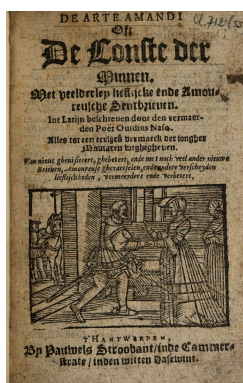
- 1 DFMA № 164: *Demande.* Pourquoi par coustume est le vent plus froit en yver qu'en esté? *Response.* Pour tant qu'en yver chascun lui clost les huys au devant, et en esté non.
- 2 Zie № 20.
- 3 Samuel van Huls *Ms.*: De haen op de toorn staet met de kop in de wint, om de veesten door de neus niet te krijgen.
- 4 QDR № 20: *Quand est-ce que la poulle a plus de plumes sur elle – Quand le coq luy est dessus.*
DFMA № 277: *Demande.* En quel temps porte l'oye a son gré plus de plumes? *Response.* C'est quant le gars la cauque.
Samuel van Huls *Ms.*: Een hen heeft de meeste veeren, als er den haen op sit.
- 5 Zie № 13.
- 6 *Straßburger Rätselbuch*, Butsch № 248.
Clucht Boecxken № 124 (ed. Braekman): *Raet.* Welc die lancxste dagen in 't jaer zijn? *Ant.* De cortste nachten hebben.
- 7 *Straßburger Rätselbuch* (latere versie), cf. Bismark 2007: 170, voetnoet 830: *Asmus fragte Simon / wann die kleinen Fische am besten wa^ren? Simon sagte wenn man die grossen nicht haben koⁿte.*

DEN AENGENAEMEN TYDKORTER, OF ALMANACH VOOR HET JAER ONS HEEREN JESU CHRISTI M.DCC.LXXXIX, *Vervattende een beknopt denkbeeld der voornaemste Staeten van Europa, benevens de geboortedagen der thans leevende Vorsten en Vorstinnen; en meer andere merkwaerdige zaken.* TE ROERMOND, Uy de Drukkerye van A. C. Mackay en P. Minkenbergh.

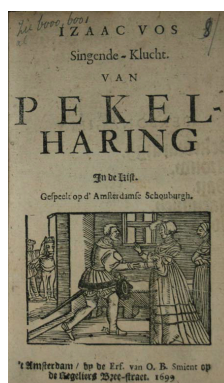
KB: KW 28 F 23 (online beschikbaar)

BIJLAGE VIII

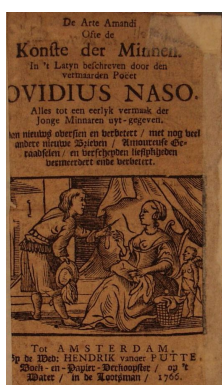
Recycling van titelprenten en prenten

De conste der minnen,
Antwerpen, ca. 1605
(zie bijlage III)

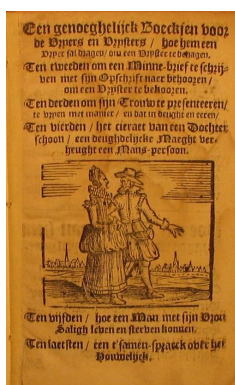
Izaac Vos, *Singende-Klucht van Pekelharing in de kist*,
Amsterdam, 1699
(TIN: 13 B 18: 7)

De konste der minnen,
Amsterdam, 1766
(zie bijlage III)

't Haeghse lapmantje, met het Amsterdamse vodde-wijffe, na 1665 (liedboekje, pagina 2)
(KB: KW 174 F 18)

Genoeghelijck boeckjen,
17XX
(zie bijlage IV)

Een aerdige en vermakelyke vryagie van Jan de Plug en Kaat de Brakkin, 1730
(UBA, OM OK 62 89: 3)

't Haeghse lapmantje, met het Amsterdamse vodde-wijffe, na 1665 (liedboekje, pagina 47)
(KB: KW 174 F 18)

J. Vriend, *Verliefde, of klagende minnaer*,
Amsterdam, 1698 (liedboekje, pagina B4r)
(UBL: 1197 H 16)

Deze afbeelding van het paartje komt ook in nog andere liedboekjes voor. De kleding is naar de mode uit het begin van de 17e eeuw.